

Translation as Rewriting: An Analysis of the Translation of Verses Concerning Worship in the Persian Translation of *Tafsir al-Tabari*

Hanieh Dorostkar

Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran; dorostkar.h@ut.ac.ir

Javad Asghari*

Corresponding Author, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran; jasghari@ut.ac.ir

Abstract

Any alteration in the translation of sacred texts, in which form plays a significant role in conveying meaning, raises fundamental questions for translation scholars. Such alterations, which may result from the ideological or literary structures governing the translator's work, sometimes manifest themselves as a rewriting of the source text. André Lefevere regards every translation as a form of rewriting, while Jeremy Munday considers “rewriting” a strategy through which translators enter the domain of power in translation. Drawing on Lefevere's theory of “Translation as Rewriting” and employing a descriptive-analytical approach, the present study investigates the changes introduced into the Persian translation of *Tafsir al-Tabari* in order to identify the translators' approaches to conformity with, or deviation from, the norms established by the patrons of translation. The findings indicate that, among the various components of rewriting, the strategy of “addition” was employed more frequently than the other strategies. These additions occur more frequently in verses concerning jihad and involve the specification of instances and the provision of information that is not essential to the source text. By contrast, except in a limited number of cases, the additions found in verses concerning worship do not appear to serve an instructional purpose or provide the audience with information necessary or appropriate to the context. The adoption of such strategies may have been related to the translators' prominent scholarly and literary position within the prevailing literary system, the nationalist policies of the Samanids, or efforts to strengthen the Islamic religious discourse.

Keywords: rewriting, Persian translation of *Tafsir al-Tabari*, power, verses concerning worship, translation

Cite this paper as follows: Dorostkar, H., & Asghari, J. (2026). Translation as rewriting: An analysis of the translation of verses concerning worship in the Persian translation of *Tafsir al-Tabari*. *Translation Researches in the Arabic Language and Literature*, 16(34), 72-106. <https://doi.org/10.22054/RCTALL.2026.90273.1827>

Received: 09 December 2025 ■ Revised: 09 August 2026 ■ Accepted: 25 August 2026

Translation Researches in the Arabic Language and Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

1. Introduction

Translation, as a human activity, has never taken place independently of the social, cultural, literary, and political structures within which it is produced. Translators operate within systems of norms and expectations that can influence their linguistic and textual choices and can consequently shape the form and content of the translated text. Such influences may be exercised directly through patronage or indirectly through prevailing literary, ideological, and cultural norms. Translation, therefore, may involve not only the transfer of meaning from one language to another but also various forms of textual intervention and restructuring.

From this perspective, translation cannot always be regarded as a neutral process of linguistic transfer. Translators make choices concerning what to retain, modify, omit, or add, and these choices may reflect the literary and ideological circumstances in which translation takes place. Such interventions become particularly significant in the translation of sacred texts, where the relationship between form and meaning is especially sensitive and where deviations from the source text may have theological, cultural, or ideological implications.

The theoretical framework of “Translation as Rewriting,” developed by André Lefevere, provides a useful perspective for examining such interventions. Lefevere conceptualizes translation as a form of rewriting through which texts are reproduced in accordance with the ideological and literary constraints of the receiving system. From this perspective, translation is not simply the reproduction of an existing text in another language; rather, it is a process through which the source text may be reshaped under the influence of the target culture, literary norms, ideology, and the various forms of power operating within the literary system.

The present study focuses on the Persian translation of *Tafsir al-Tabari*, produced in the historical context of the Samanid period. The translation of Qur'anic material into Persian during this period represents an important development in the history of Persian-language religious and literary writing. Examining the translation through the framework of rewriting makes it possible to identify the ways in which the translators intervened in the source text and to investigate the possible relationship between these interventions and the literary and ideological circumstances of the period.

The study focuses specifically on verses concerning worship and examines the changes introduced into their Persian translation. Particular attention is paid to the strategy of addition and to the distribution and function of additions across different categories of worship-related verses. Through this analysis, the study seeks to determine the extent to which the translators followed or departed from the norms governing the translation and to explore the possible factors underlying their translational choices.

2. Literature Review

Previous scholarship on the Persian translation of *Tafsir al-Tabari* and on rewriting in translated texts can generally be divided into two groups. The first consists of studies directly concerned with the Persian translation of *Tafsir al-Tabari*, while the second includes studies that examine manifestations of rewriting in translated works.

The first group includes studies that approach the Persian translation of *Tafsir al-Tabari* from historical, linguistic, and textual perspectives. Mofidi, Ghasempour, and Fahimitabar (2018)

examined selected cultural elements in the translation and discuss the ways in which Persian linguistic and cultural features are reflected in the translated text. Their study highlights the significance of cultural elements in the translation and demonstrates the translators' engagement with the social and cultural context of their period.

Rahimi (2018), in his paper titled “Manuscript-based Reasons for Rejecting the Attribution of the Existing Translation of Tafsir al-Tabari to the Scholars of Transoxiana,” investigates the authenticity and provenance of the extant Persian translation. His study uses codicological evidence to reconsider the conventional attribution of the translation and discusses its textual and historical background. Although this research provides important evidence concerning the transmission and provenance of the text, its principal focus is historical and codicological rather than an analysis of the translation from the perspective of rewriting theory.

In his master's thesis, Rad (2018) examines the methodological characteristics of the translation of *Tafsir al-Tabari* and its exegetical features. His research contributes to an understanding of the way in which the translation presents exegetical material and narratives. However, its primary concern is the methodology and descriptive characteristics of the translation rather than the application of contemporary translation theories to the textual interventions found in the work.

The second group comprises studies concerned with rewriting and its manifestations in translated works. Hosseini Ajdad Niyarki and Delshad (2020) investigate manifestations of rewriting in selected passages from Bal'ami's work. Their study draws attention to strategies such as adaptation, structural modification, omission, condensation, and amplification and demonstrates the significance of translator intervention in the formation of the translated text.

In her master's thesis, Mansourzadeh Yami (2014) translated André Lefevere's influential work *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. Lefevere's work constitutes an important contribution to the cultural turn in translation studies and provides a theoretical basis for examining the relationship between translation, ideology, literary systems, and power. His approach is particularly relevant to studies that seek to move beyond a purely linguistic conception of translation and examine the broader systems within which translation is produced.

Nazari, Nasiri, and Mortezaei (2021) focus on Ebrahim Amin al-Shawarbi's translation of Hafez's tenth ghazal and identify the influence of ideology and literary poetics on the translator's choices. Their analysis draws attention to such strategies as lexical addition and reduction, syntactic restructuring, changes in pronouns, and the alteration or omission of the *takhallus*. The study demonstrates the applicability of Lefevere's framework to the analysis of textual intervention in literary translation.

In her master's thesis, Qaza'ani (2022) combines rewriting theory with a feminist perspective to investigate the agency of Iranian women translators in translating literary works characterized by patriarchal language. Her study further demonstrates the potential of rewriting theory for investigating the relationship between translation, ideology, and translator agency.

Finally, Horri (2023), focusing on FitzGerald's *Salaman and Absal* from Jami, examines the influence of ideology and poetics on FitzGerald's rewriting of Jami's work. The study illustrates

how translation and rewriting may be shaped by the cultural and literary circumstances of the target system.

Overall, previous research on the Persian translation of *Tafsir al-Tabari* has largely concentrated on its historical, textual, linguistic, and methodological dimensions. Comparatively less attention has been devoted to examining the translation through the theoretical framework of rewriting, particularly with regard to the translators' textual interventions and the possible relationship between these interventions and the ideological and literary structures of their historical context. The present study seeks to address this gap by examining the translation of verses concerning worship through the lens of Lefevere's rewriting theory. By focusing on the strategies employed by the translators, particularly addition, the study seeks to demonstrate how Qur'anic meanings were reproduced and reshaped within the linguistic, literary, religious, and cultural context of the period.

3. Methodology

The present study employs a descriptive-analytical approach and draws on Lefevere's theory of "Translation as Rewriting" as its principal theoretical framework. The analysis focuses on changes introduced into the Persian translation of selected Qur'anic verses and seeks to identify the principal rewriting strategies employed by the translators. Particular attention is given to additions and to the extent to which these additions correspond to, or depart from, the requirements of the source text and its immediate context.

Corpus Selection and Sampling

In Shiite jurisprudence, *ayat al-ahkam* (verses concerning legal rulings) are traditionally estimated at approximately 500 verses. The present study adopts the classification proposed by Baqir al-Irwani in *Durus Tamhidiyya fi Tafsir Ayat al-Ahkam*, which divides legal verses into four major categories: worship, contracts, unilateral legal acts, and general rulings.

The present study focuses exclusively on the category of worship. This category includes verses related to purification, prayer, fasting, almsgiving, *khums*, pilgrimage, jihad, and the principle of enjoining good and forbidding evil. Within this classification, jihad is considered an act of worship and is therefore included among the verses examined in the present study.

The research corpus consists of 77 distinct verses selected from 98 instances occurring in volumes 1, 2, 3, 4, 6, and 7 of *Tafsir al-Tabari*. The verses were selected purposively on the basis of the prominence of rewriting manifestations in their Persian translations. The selected corpus therefore provides a basis for examining the linguistic and exegetical interventions made by the translators and for identifying recurring patterns of rewriting.

Unit of Analysis and Coding Procedure

The unit of analysis is the selected Qur'anic verse together with its corresponding Persian translation and exegetical material. The data were analyzed qualitatively and comparatively. The translators' interventions were identified and classified according to the types of rewriting manifested in the translated text, with particular attention to addition and other forms of textual alteration.

The identified interventions were then examined in relation to the source text and the contextual function of the translated material. The analysis sought not only to identify the presence of

additions but also to determine their nature, frequency, and relevance to the context in which they occur. This procedure made it possible to compare the treatment of different groups of worship-related verses and to determine whether the translators' interventions served an explanatory or instructional function or instead introduced information not required by the immediate context.

4. Findings: Patterns of Rewriting

The analysis of the selected corpus demonstrates that the translators did not limit themselves to a strictly formal reproduction of the source text. Various forms of textual intervention can be identified in the Persian translation, among which the strategy of addition is particularly prominent.

A. Dominance of Addition

Among the rewriting strategies identified in the corpus, “addition” occurs more frequently than the other strategies. The translators occasionally introduced information that is not explicitly present in the Qur'anic source text. Such additions represent an important form of intervention because they extend the translated text beyond a direct rendering of the source.

The occurrence of additions, however, is not uniform across the different categories of worship-related verses. Their distribution indicates that the translators' interventions varied according to the subject matter and contextual characteristics of the verses. This variation provides evidence that the strategy of addition should not be regarded as a purely linguistic device but should also be examined in relation to the broader literary and ideological context of the translation.

B. Greater Frequency of Additions in Verses Concerning Jihad

One of the most significant findings is the greater frequency of additions in verses concerning jihad. In these passages, the translators frequently provide examples, specify instances, or introduce information that is not essential to the original wording of the verse.

This pattern distinguishes the treatment of jihad-related verses from that of other worship-related verses. The additional material in the former category can extend considerably beyond what is required for the straightforward transmission of the source meaning. The concentration of such additions in verses concerning jihad may therefore indicate the particular significance attributed to these verses within the ideological and religious context in which the translation was produced.

At the same time, the findings do not justify treating every addition as ideologically motivated. Rather, the nature and distribution of the additions provide grounds for considering possible relationships between the translators' choices and the intellectual, literary, and political circumstances of the period.

C. Limited Instructional Function of Additions in Other Worship Verses

A further finding concerns the function of additions in verses related to other forms of worship. Except in a limited number of cases, these additions do not appear to have a clear instructional or pedagogical function. Nor do they consistently provide information that is necessary or proportionate to the immediate context of the verse.

This finding is significant because additions in the translation of a sacred text might reasonably be expected to clarify an obscure expression, explain a culturally specific reference, or provide information necessary for the target audience's comprehension. The analysis indicates that, in many of the examined worship verses, the additions cannot be adequately explained by such an instructional function alone.

The contrast between the nature of additions in jihad-related verses and those found in other worship verses therefore constitutes an important aspect of the rewriting patterns identified in the study.

D. Rewriting, Literary Position, and Power

The observed patterns may also be considered in relation to Lefevere's conception of translation as rewriting and to the relationship between translation and power. The translators of *Tafsir al-Tabari* occupied a prominent scholarly and literary position within the intellectual environment of their time. Their position may have affected the form and extent of their interventions in the translated text.

Furthermore, the rewriting strategies may have been influenced by the broader literary and political circumstances of the Samanid period. In particular, the possibility that some of these interventions were connected with Samanid nationalist policies or with the strengthening of Islamic religious discourse provides a potential explanation for the observed patterns. These interpretations should, however, be regarded as possible explanations rather than definitive conclusions, since the textual evidence primarily demonstrates the existence and distribution of rewriting strategies.

5. Conclusion

The findings of this study demonstrate that the Persian translation of *Tafsir al-Tabari* can be fruitfully examined as an instance of “translation as rewriting.” The translators did not merely reproduce the source text in Persian; rather, they introduced various textual changes, among which addition was the most frequently observed strategy in the selected corpus.

The analysis further shows that additions occur particularly frequently in verses concerning jihad. These additions include the specification of instances and the presentation of information that is not essential to the source text. By contrast, except in a limited number of cases, the additions found in other verses concerning worship do not appear to serve a clear instructional purpose or provide information that is necessary and proportionate to the context.

The differences observed among the various categories of worship-related verses suggest that the translators' interventions cannot be explained solely in terms of linguistic clarification. From the perspective of Lefevere's theory, these interventions may be viewed as forms of rewriting shaped by the literary, ideological, and cultural circumstances in which the translation was produced.

The study also suggests several possible explanations for the translators' adoption of such strategies. Their prominent scholarly and literary position within the prevailing literary system may have provided them with greater latitude in reshaping the source text. In addition, their choices may have been related to the nationalist policies of the Samanid period or to the broader objective of strengthening Islamic religious discourse. These possibilities point to the

importance of considering translation not merely as a linguistic activity but also as a practice situated within particular structures of literary and cultural power.

The present study contributes to translation studies by applying the theory of translation as rewriting to a classical Persian religious translation and by drawing attention to the textual interventions that characterize the Persian translation of *Tafsir al-Tabari*. More specifically, it demonstrates the value of examining additions and other forms of textual modification in relation to their distribution, function, and historical context. Further research may extend this approach to other categories of Qur'anic verses and to other classical Persian translations in order to provide a broader understanding of the relationship between translation, rewriting, ideology, and power in the history of Persian translation.

ترجمه به مثابه بازنویسی: واکاوی ترجمه آیات عبادات در ترجمه تفسیر طبری

گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران؛
dorostkar.h@ut.ac.ir

هانیه درستکار ^{ID}

نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران؛
jasghari@ut.ac.ir

جواد اصغری ^{ID*}

چکیده

اعمال هرگونه تغییر در ترجمه متون مقدس، جایی که صورت، نقش عمده‌ای در انتقال پیام ایفا می‌کند، سولاتی اساسی پیش روی ترجمه‌پژوهان قرار می‌دهد. این تغییرات که ممکن است برآیند ساختارهای ایدئولوژیک یا ادبی حاکم بر مترجم باشد، گاه در قالب بازنویسی متن اصلی ظاهر می‌شود. آندره لفور، هر ترجمه‌ای را بازنویسی قلمداد می‌کند و جرمی ماندی، «بازنویسی» را استراتژی مترجمان برای ورود به عرصه قدرت در ترجمه می‌داند. پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه «ترجمه به مثابه بازنویسی» لفور و با روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است. پژوهشگران در این اثر کوشیده‌اند با تحلیل تغییرات صورت گرفته در ترجمه به رویکرد مترجمان در قبال تابعیت یا عدم تابعیت از هنجارهای وضع شده از سوی حامیان ترجمه پی ببرند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد از میان، مولفه‌های بازنویسی، رویه «افزوده‌سازی» بیش‌تر از سایرین مورد استفاده قرار گرفته است. این افزایش‌ها نیز بیشتر در آیات جهاد مشاهده می‌شود که بیان مصادیق و ارائه اطلاعاتی غیر ضروری را در برمی‌گیرد؛ بی‌آن که اعمال چنین رویه‌ای در آیات عبادات جز در مواردی محدود، جنبه تعلیمی داشته و اطلاعات لازم و متناسب با بافت مذکور را به مخاطب انتقال دهد. اتخاذ چنین راهبردهایی ممکن است ناشی موقعیت برجسته علمی و ادبی مترجمان در نظام ادبی حاکم یا در راستای سیاست‌های ملی‌گرایانه سامانیان و یا تقویت گفتمان دینی اسلام بوده باشد.

کلیدواژه‌ها: بازنویسی، ترجمه تفسیر طبری، قدرت، آیات عبادات، ترجمه

استناد به این مقاله: درستکار، هانیه و اصغری، جواد. (۱۴۰۵). ترجمه به مثابه بازنویسی: واکاوی ترجمه آیات عبادات در ترجمه تفسیر طبری. *دوفصلنامه پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی*، ۱۶ (۳۴)، ۷۲-۱۰۶. <https://doi.org/10.22054/RCTALL.2026.90273.1827>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸ ■ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۸ ■ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۳

۱. مقدمه

ترجمه، به مثابه کنشی انسانی، همواره تحت تأثیر اراده معطوف به قدرت بوده و در پیوندی دیالکتیکی با آن معنا می‌یابد. ماهیت متغیر و سیال قدرت موجب شده است در مقاطع زمانی مختلف، نقش‌های متفاوتی ایفا کند. گاه در قالب شخصیتی معین یا نهادی خاص، مستقیماً در عرصه تولیدات علمی و فرهنگی وارد شده و افزون بر حمایت، در شمار آغازگران و سفارش‌دهندگان ترجمه قرار گرفته است. گاه نیز در قالب نظام‌های هنجاری و ساختارهای ادبی مسلط، راهبردها و دستورالعمل‌های کلان ترجمه را شکل داده و به مثابه سازوکاری هنجارساز عمل کرده است. در نهایت، قدرت در سطح توانش زبانی و فرهنگی مترجم نفوذ می‌کند و او را به عاملی برای بازتولید خود بدل می‌سازد؛ سوژه‌ای که در عین اطاعت از قدرت، هم‌زمان آن را اعمال می‌کند. از این‌رو، ترجمه را باید فعالیتی جانبدارانه دانست، زیرا مترجم ناگزیر است متناسب با بافت، یکی از چند معنای ممکن را برگزیند. در واقع، همین گزینش بخش‌هایی از متن برای تأکید یا دگرگونی است که ترجمه را به کنشی سودار و جهت‌مند بدل می‌کند. گتزلر این جانب‌داری آگاهانه را نه کاستی، بلکه ویژگی ذاتی ترجمه می‌داند؛ ویژگی‌ای که سبب تمایز ترجمه‌ها از یکدیگر شده و امکان حضور فعال آن‌ها را در دیالکتیک قدرت و گفتمان سیاسی فراهم می‌آورد (گتزلر، ۱۳۹۲: ۲۴).

ترجمه به مثابه بازنویسی از شیوه‌های کارآمد برای فهم کامل جریان قدرت در متن ترجمه‌شده است. آندره لِفُور^۱ از نخستین پژوهشگرانی بود که این دیدگاه را مطرح کرد. در این رویکرد، توجه اصلی، معطوف به مجموعه فرایندهایی است که ترجمه ناگزیر به گذر از آن‌هاست؛ فرایندهایی که طی آن‌ها متن مبدأ در پرتو هنجارها، ارزش‌ها و الزامات نظام ادبی و فرهنگی مقصد تفسیر، بازآرایی و بازتولید می‌شود. بر این اساس، ترجمه نه انتقالی صرف، بلکه کنشی تفسیری و بازنویسانه تلقی می‌شود که در بستر نیروهای گفتمانی و ساختارهای قدرت شکل می‌گیرد.

در این میان، ترجمه متون دینی، به‌ویژه قرآن، همواره با محدودیت‌ها و ملاحظات خاصی برای کنشگران ترجمه همراه بوده است. دشواری، و گاه امتناع بازتولید زبان وحیانی قرآن در زبان مقصد، سبب شده است که همواره حفظ قداست صورت و لفظ، بر رسایی ارتباطی و کارآمدی ترجمه پیشی گیرد. در این رویکرد، حفظ ساختار دستوری قرآن و نظم ترجمه بر انتقال پیام اولویت داشته و بر همین اساس، کوشش‌ها بر آن است تا هندسه متن مبدأ با جایگزینی واژه با واژه حفظ شود. در سوی دیگر این پیوستار، برخی معتقدند هر ترجمه، خود، تفسیری است؛ بدین ترتیب دال‌های بیشتری را برای بازسازی و انتقال پیام به خدمت می‌گیرند. به باور ایشان، هدف ترجمه قرآن، تفهیم مضامین آن و انتقال دعوت به زبان غیرعربی است و باید تمام امکانات زبان را برای دستیابی به این مهم به کار گرفت. گاه این دخل و تصرف‌ها چنان است که ترجمه به تالیف و بازنویسی نزدیک شده و از متن مبدأ فاصله می‌گیرد. بی‌تردید بررسی چنین رویه‌ای در سده چهارم هجری و یکی از اولین ترجمه‌های رسمی قرآن، ما را به نتایج قابل توجهی خواهد رساند.

^۱ André Lefevere

اهمیت این ترجمه زمانی دوچندان می‌شود که آن را در بافتار تاریخی عصر سامانی بسنجیم؛ دوره‌ای که از یک سو هژمونی سیاسی و مذهبی خلافت عباسی همچنان برقرار بود و از سوی دیگر، عربی زبان رسمی و دیوانی کشور به شمار می‌رفت. در چنین فضای گفتمانی که برگردان قرآن به زبان‌های دیگر کماکان با مخالفت‌های سرسختانه‌ای روبرو بود، اقدام مترجمان در ارائه ترجمه‌ای آزاد، مخاطب‌محور و پویا از برخی آیات، کنشی بسیار متهورانه و شایان توجه است.

پژوهش حاضر با بررسی برگردان آیات عبادات در ترجمه تفسیر طبری و با تکیه بر آرای بازنویسانه آندره آلفون لفور در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- در ترجمه کهن قرآن سده چهارم هجری، فاصله‌گیری از ساختار لفظی متن مبدأ با چه راهبردهای بازنویسانه و در کدام آیات تحقق یافته است؟

- چه نسبتی میان ساختارهای قدرت و گفتمان دینی-سیاسی عصر سامانی با راهبردهای به‌کاررفته در ترجمه‌های کهن قرآن برقرار است؟

- بازنویسی‌های صورت گرفته چه تأثیری بر شکل‌گیری دریافت دینی در آن دوره دارد؟

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری با محوریت ترجمه تفسیر طبری و بررسی بازنویسی آثار ترجمه شده صورت پذیرفته است. از همین رو تحقیقات انجام گرفته در این حوزه را می‌توان به دو بخش تقسیم کرد:

نخست، آثاری که ترجمه تفسیر طبری را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ از جمله:

صدیقه مفیدی، محسن قاسم پور و حمیدرضا فهیمی تبار (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی و تحلیل برخی عناصر فرهنگی در ترجمه تفسیر طبری» به واکاوی مولفه‌های گرایش واعظانه در این ترجمه پرداخته‌اند. نویسندگان بر این باورند که مترجمان ترجمه تفسیر طبری، عناصر فرهنگ ایرانی و زبان فارسی را جامعه آن زمان را در خود منعکس ساخته است تا میان فرهنگ خود و فرهنگ اسلامی ارتباط برقرار کند. ایشان با وجود بررسی عناصر فرهنگی در ترجمه تفسیر طبری، از ارائه یک چارچوب نظری منسجم درباره انتقال فرهنگی در ترجمه متون دینی، پیوند فرهنگ با ایدئولوژی و کاربرد نظریه‌های نوین ترجمه و مطالعات بین‌فرهنگی غافل مانده‌اند.

حسینعلی رحیمی (۱۳۹۷) در مقاله «دلایل نسخه‌شناختی در رد انتساب ترجمه تفسیر طبری موجود به علمای ماوراءالنهر»، اصالت این اثر را مورد بررسی قرار داده است. وی بر این باور است که نویسنده، اثر حاضر را در محدوده زمانی بین دهه‌های پایانی سده چهارم تا اواسط سده پنجم هجری پدید آورده و از ترجمه علمای ماوراءالنهر استفاده کرده است. نویسنده با وجود ارائه دلایل نسخه‌شناختی برای رد انتساب ترجمه تفسیر طبری، از ارائه یک چارچوب

نظری جامع درباره نقش ترجمه، بازنویسی، انتقال متن و تاریخ تولید نسخه‌های تفسیری غافل مانده است. در نتیجه، تحلیل آن بیشتر سندمحور است تا نظری و میان‌رشته‌ای.

حمدالله راد در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «روش‌شناسی ترجمه تفسیر طبری»، روش تفسیری این ترجمه را بررسی کرده است. نویسنده معتقد است ترجمه تفسیر طبری بیشتر به کتاب قصه‌ها شباهت دارد تا یک کتاب تفسیری و نقل قصه‌ها در آن به صورت آمیخته‌ای از روایات درست و نادرست و بدون ذکر سند آمده است. وی در این پژوهش با وجود بررسی روش‌های ترجمه در تفسیر طبری، چارچوب نظری گسترده‌ای برای تبیین جایگاه این ترجمه در نظریه‌های معاصر ترجمه و نیز در پیوند با مطالعات تفسیری و تاریخی ارائه نمی‌دهد؛ از این رو تحلیل آن بیشتر توصیفی است تا نظری.

دیگری، پژوهش‌هایی که طی آنها، مولفه‌های بازنویسی در آثار ترجمه شده مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته‌اند؛ مانند:

دلشاد و حسینی اجداد نیارکی (۱۳۹۹) در مقاله «نقد و بررسی جلوه‌های بازنویسی در چهار اپیزود ترجمه بلعمی از تاریخ طبری»، جولان آزاد زبان مترجم و کاربست مولفه‌های بازنویسی را از مهم‌ترین دلایل پیدایش رویکرد تالیفی در ادبیات فارسی و عربی کلاسیک دانسته‌اند. حاصل کار آن که استفاده از راهبردهایی چون اقتباس، تعدیلات ساختاری، حذف، فشرده‌سازی و اطناب از سوی مترجم، موجب ماندگاری تاریخ بلعمی شده است. نویسندگان در این اثر با وجود شناسایی جلوه‌های بازنویسی در بخش‌هایی از ترجمه بلعمی، چارچوب نظری منسجمی برای تبیین جایگاه این بازنویسی در نظریه‌های ترجمه، تاریخ‌نگاری و مطالعات فرهنگی ارائه نمی‌دهد و به‌ویژه مرز مفهومی میان ترجمه، اقتباس و بازنویسی در متون کلاسیک را به‌طور دقیق روشن نمی‌کند.

منصورزاده یامی (۱۳۹۳) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود به ترجمه کتاب «ترجمه، بازنویسی و دخل و تصرف در شهرت ادبی نویسنده» از آندره لفور دست یازیده است. لفور در این کتاب که از آثار بنیادین در حوزه‌ی نظریه‌های فرهنگی ترجمه است، نشان می‌دهد ترجمه چگونه می‌تواند دریافت افراد را از متن ادبی تغییر دهد. لفور در این اثر با وجود تبیین قدرتمند نقش ساختارهای ایدئولوژیک و ادبی در بازنویسی از تبیین دقیق عاملیت مترجم، تمایز مفهومی گونه‌های مداخله، و پیوند با نظریه‌های هویت، دریافت و تحولات معاصر ترجمه بازمانده است.

ناظری، نصیری و مرتضایی (۱۴۰۰) در مقاله «نقدی بر ترجمه ابراهیم امین الشواربی از غزل دهم حافظ بر اساس نگره بازنویسانه لفور»، ترجمه منظوم و منشور این غزل از حافظ را مورد بررسی قرار دادند. آنان دریافتند که شواربی در سایه دو مولفه مهم کنترل‌گر- ایدئولوژی و سبک ادبی- مطابق اندیشه و سلیقه خواننده عرب نسبت به بازنویسی غزل دهم حافظ اقدام کرده است. افزایش و کاهش برخی واژگان، وارونه‌سازی در کاربرد ساختارها، شکل و جنس ضمائر و وارونه‌سازی در تخلص یا حذف آن از جمله راهبردهایی است که شواربی بدین منظور از آن بهره گرفته است. با این

وجود، تحلیل ترجمه شواربی از غزل حافظ صرفاً در چارچوب نظریه بازنویسی لغور انجام شده و از تلفیق آن با نظریه‌های دیگر ترجمه، به‌ویژه نظریه‌های ترجمه شعر، رویکردهای فرهنگی و نظریات جدیدتر مطالعات ترجمه غفلت شده است.

قزآنی (۱۴۰۱) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «ترجمه به مثابه بازنویسی: بررسی آثار مترجمان زن ایرانی» با پیوند دادن فمینیسم و بازنویسی، عاملیت مترجمان زن ایرانی را از طریق ترجمه آثار ادبی با زبان مرد سالار مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. با این حال، چارچوب اثر حاضر به دیدگاه کلاسیک لغور محدود مانده و تلفیق دیدگاه‌های نوین جنسیت و قدرت در ترجمه به چشم نمی‌خورد.

حری (۱۴۰۲) در مقاله «سلامان و ابسال فیتزجرالد جامی: بررسی بازنویسی فیتزجرالد از منظومه عرفانی جامی بر اساس دیدگاه لغویر ۱۹۹۲» در صدد است تا نشان دهد توجه به دو عامل بوطیقا و ایدئولوژی تا چه میزان در بازنویسی فیتزجرالد از منظومه جامی اثرگذار بوده است. یافته‌ها حاکی از آن است که تمام این تغییرات در راستای مطابقت با شبکه‌های فرهنگی و اجتماعی انگلستان صورت پذیرفته است. این پژوهش با وجود بررسی ارزشمند بازنویسی فیتزجرالد از منظومه جامی در چارچوب لغویر، از تحلیل تاریخی، نظری چندبعدی، و بینامتنیت بازنویسی غافل مانده است.

پژوهش‌های انجام شده از ترجمه تفسیر طبری بیشتر از نظر تاریخی، نسخه‌شناختی و زبانی مورد بررسی قرار گرفته و کمتر از دیدگاه نظریه بازنویسی و با تمرکز بر نقش ایدئولوژی و نظام اعتقادی مترجمان تحلیل شده‌اند. مقاله حاضر با تحلیل نظری-انتقادی از ترجمه آیات عبادی تفسیر طبری نشان می‌دهد که چگونه مترجم با بازنویسی‌های آگاهانه یا ناخودآگاه، معانی قرآنی را در چارچوب باورهای کلامی، فرهنگی و فقهی زمانه خود بازآفرینی کرده است. بنابراین بررسی ترجمه تفسیر طبری از رهگذر بازنویسی‌های صورت گرفته در آن دارای نوآوری پژوهشی است.

۳. روش پژوهش

حمایت پیوسته میدان قدرت (سامانیان) و بوطیقای حاکم (علما و فقهای حنفی) منجر به پدید آمدن ترجمه‌ای موسوم به «ترجمه تفسیر طبری» گردید؛ از همین رو، تحلیل این ترجمه به مثابه یکی از ترجمه‌های گفتمان‌ساز قرآن بسیار حائز اهمیت است. نظر به نقش‌آفرینی «ایدئولوژی» و «متخصصان نظام ادبی» در شکل‌گیری «ترجمه تفسیر طبری»، نویسندگان دریافتند نظریه لغور، قابلیت پاسخگویی به مسائل مختلف در رابطه با ترجمه این اثر و تحلیل دقیق‌تر آن را داراست. از جمله مسائلی نظیر نقش مناسبات قدرت در ترجمه، نقش این ترجمه در نظام ادبی مقصد و...

۳-۱. جامعه پژوهش

در میان فقهای شیعه، مشهور است که آیات الأحکام حدود پانصد آیه، یعنی نزدیک به یک‌سیزدهم آیات قرآن را دربرمی‌گیرد. «در تعداد چنین آیاتی در مجموع قرآن اختلاف نظر وجود دارد و این اختلاف در حقیقت از آنجا ناشی شده است که برداشت از تعریف آیات الأحکام در میان فقها یکسان نبوده است» (عمید زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۶). آیات مورد بررسی در این پژوهش، برگرفته از دسته‌بندی کتاب «دروس تمهیدی فی تفسیر آیات الاحکام» اثر ارزشمند باقر ایروانی است. در این کتاب، آیات احکام به چهار بخش عبادات، عقود، ایقاعات و احکام عمومی تقسیم شده‌اند و در پژوهش حاضر به تفصیل به بخش نخست پرداخته می‌شود. آیات مربوط به عبادات، موضوعات مهمی چون طهارت، نماز، روزه، زکات، خمس، حج، جهاد و امر به معروف و نهی از منکر را در برمی‌گیرد (الایروانی، ۱۴۲۸: ۳۷). نظر به مطالبی که در ابتدا گفته شد، در دسته‌بندی ایروانی، «آیات جهاد» به عنوان بخشی از «آیات عبادات» تلقی شده است. در چنین دیدگاهی، جهاد صرفاً یک امر سیاسی یا نظامی به شمار نمی‌آید، بلکه در شمار اعمال عبادی و تکالیف شرعی قرار می‌گیرد. بر اساس این نگاه، جهاد همانند نماز، روزه و حج، عملی است که با قصد قربت و در چارچوب اطاعت الهی معنا پیدا می‌کند. البته همه اندیشمندان اسلامی این طبقه‌بندی را به یک معنا نپذیرفته‌اند و برخی جهاد را بیشتر در حوزه «معاملات» یا «سیاسات شرعی» قرار داده‌اند، زیرا با مسائل حکومت، امنیت و روابط اجتماعی پیوند مستقیم دارد.

۳-۲. حجم نمونه‌ها

با توجه به موضوعات مطرح شده، آیات عبادات طبق نظر «ایروانی» مشتمل بر ۹۸ آیه است. اگر آیات تکراری در ابواب مختلف را یک‌بار حساب کنیم، به ۷۷ آیه می‌رسیم که در جلد‌های ۱، ۲، ۳، ۴، ۶ و ۷ از ترجمه تفسیر طبری قرار گرفته‌اند. گفتنی است برخی آیات، دربردارنده بیش از یک نمونه با تنوع بالاست.

۳-۳. روش نمونه‌گیری

در این جستار، انتخاب آیات نه به صورت تصادفی، بلکه بر اساس تناسب آن‌ها با چارچوب نظری پژوهش انجام گرفته است؛ بدین معنا که آیاتی برگزیده شده‌اند که نمودهای بازنویسی در آن‌ها برجسته‌تر است و از رهگذر بررسی آن‌ها می‌توان ابعاد زبانی، تفسیری و ایدئولوژیک ترجمه را دقیق‌تر تحلیل کرد.

۳-۴. واحد تحلیل

واحد تحلیل در این پژوهش، هر آیه منتخب مرتبط با عبادات، به همراه ترجمه فارسی آن در ترجمه تفسیر طبری و توضیحات تفسیری وابسته به آن است که به مثابه یک واحد متنی مستقل، از منظر نظریه بازنویسی بررسی می‌شود.

۳-۵. روش کد گذاری

در این پژوهش، کدگذاری داده‌ها به صورت کیفی و بر پایه چارچوب نظری بازنویسی انجام شده است. بدین منظور، آیات منتخب با متن ترجمه و توضیحات تفسیری آن‌ها به صورت تطبیقی بررسی و سپس انواع مداخله‌های مترجم (افزوده‌سازی، حذف، جابه‌جایی معنایی، مداخله تفسیری و برجسته‌سازی ایدئولوژیک) در قالب کدهای مفهومی مشخص شدند. در ادامه، این کدها در مقوله‌های کلی‌تر سازمان‌دهی شدند تا الگوهای بازنویسی در ترجمه آیات عبادات تحلیل شود.

۳-۶. روش سنجش پایایی

برای سنجش پایایی کدگذاری، پژوهشگر بخشی از داده‌ها را پس از یک فاصله زمانی معین، مجدداً کدگذاری کرد تا میزان ثبات در تشخیص و انتساب کدها بررسی شود. همچنین، تعاریف کدها و مقوله‌ها به صورت دقیق و روشن تدوین شد تا از تداخل مفهومی میان آن‌ها جلوگیری شود و فرایند کدگذاری با انسجام بیشتری انجام گیرد. بازبینی مستمر داده‌ها و مقایسه کدهای اولیه و ثانویه نیز به افزایش پایایی تحلیل کمک کرده است.

۴. مبانی نظری

نظریه «مطالعات ترجمه» جیمز هولمز^۱ بر پایه طرح‌واره‌ای بنا شده بود که با تبادل اطلاعات میان سه شاخه توصیف، نظریه و کاربرد در جهت تثبیت مطالعات ترجمه به عنوان رشته‌ای مستقل حرکت کرد. در این زمان که دوره اولیه مطالعات ترجمه نام گرفته است، «کوشش می‌شد از تجویز دوری و بر توصیف محض تمرکز شود، از روش‌شناسی‌ای در ترجمه هواداری می‌شد که ریشه‌هایش در صورت‌گرایی روسی بود... و به داده‌هایی می‌پرداخت که نه تنها بیرون از متن و فراتر از سنت بود، بلکه پدیده‌هایی را به میان می‌آورد که فاقد تحقق متنی مشخص بودند و به تحلیل سنتی تن در نداده بودند» (گنتزلر، ۱۴۰۰: ۱۵۲-۱۵۳). به فاصله کمی از این اتفاقات، ایتامار اون-زهاری^۲ در حال پی‌ریزی طرحی بود که نظام‌های ادبی را گرد یکدیگر جمع می‌کرد. وی «اصطلاح «نظام چندگانه» را وضع کرد تا کل شبکه نظام‌های مرتبط به هم در اجتماع را - ادبی و فوق ادبی - ذیل آن جمع کند و رویکردی با عنوان نظام چندگانه پیرو و از آن طریق، کارکرد تمام انواع نوشته را در فرهنگی خاص - از متن‌های بنیادین و اصلی گرفته تا فرعی‌ترین و حاشیه‌ای‌ترین متن‌ها - توضیح دهد» (همان، ۱۸۷). این نظریه در دهه‌های هفتاد و هشتاد میلادی به چنان جایگاهی دست یافت که یکی از چارچوب‌های نظری تأثیرگذار در مطالعات ترجمه بدل شد؛ طوری که تفکیک میان این دو

¹ James S. Holmes

² Itamar Even-Zohar

(مطالعات ترجمه و نظام چندگانه) برای برخی امکان‌پذیر نبود. به واقع این نظریه، دنباله منطقی همان سوالاتی بود که بنیان‌گذاران مطالعات ترجمه اولیه در میان گذاشتند.

در حقیقت پس از این نظریه بود که دوره ثانویه مطالعات ترجمه آغاز و طی آن متغیرهای مهمی چون قدرت، چرخش فرهنگی و... در ترجمه مطرح شد. همین امر زمینه‌ای را فراهم کرد که اندیشمندان دوره اول ذیل نظریه «نظام چندگانه» زوهار یا به تعبیر بهتر دوره ثانویه مطالعات ترجمه به فعالیت‌های خود ادامه دهند. در چنین فضایی، نظریه‌پردازانی چون آندره لفور با تکیه بر دستاوردهای نظریه نظام چندگانه به تبیین نقش قدرت و ایدئولوژی در ترجمه پرداختند. آندره آلفون لفور، نظریه پرداز ترجمه و استاد مطالعات آلمانی در دانشگاه تگزاس در زمره همین افراد است. وی در ۲۷ مارس ۱۹۹۶ در اثر ابتلا به سرطان خون حاد درگذشت. جرمی ماندی معتقد است کار او در مطالعات ترجمه، حاصل پیوند مستحکم با نظریه «نظام چندگانه» و متأثر از رویکرد دستکاری بود (ماندی، ۱۳۹۷: ۲۵۹). وی آرا و نظریات لفور به‌ویژه نظریه «ترجمه به مثابه بازنویسی» را بخشی از طرحواره قدرت در ترجمه می‌داند. به باور وی، این نظریه یکی از راه‌های توضیح مبارزه همیشگی برای سلطه‌جویی است (ماندی و هتیم، ۱۳۸۸: ۱۶۴). لفور به مانند نظریه‌پردازان «نظام چندگانه» معتقد بود هنجارهای اجتماعی و قراردادهای ادبی فرهنگ گیرنده بر معیارهای زیبایی‌شناختی مترجم غالب بوده و بر تصمیمات او در روند ترجمه اثرگذار است. هنجارهای اجتماعی در اندیشه وی با عنوان «ایدئولوژی» و «حمایت» و قراردادهای ادبی با عنوان «بوطیقا» شناخته می‌شود که نقش کنترل‌گران نظام ادبی را ایفا می‌کنند. این دو، راهبردهای مترجم را هنگام مواجهه با مشکلات ترجمه رقم می‌زنند.

لفور بر این باور است که «ترجمه، برخلاف تصور سنتی از آن، اساساً مسئله‌ای مربوط به زبان نیست. زبان، به مثابه ابزار بیان فرهنگ (و گنجینه آن)، بلکه یکی از عناصر انتقال فرهنگی است که به واسطه ترجمه شناخته می‌شود.» (لوفیفر، ۲۰۱۱: ۷۴). در این میان، مترجم جسور کسی است که از تعادل کلمه به کلمه فراتر رفته و در سطح فرهنگ به عنوان یک کل و کارکرد متن در درون آن فرهنگ کار کند. بنابراین، وی به روش‌های مختلف از امکانات زبان بهره می‌برد تا تاثیر نهایی را بر مخاطب بگذارد. یکی از این راهبردهای مخاطب محور، بازنویسی است که متناسب با شرایط زمانی و مکانی خاص به کار می‌رود. به اعتقاد لفور، «مطالعه فرایندهای ترجمه در کنار بررسی پراکسیس ترجمه می‌تواند نشان دهد که فرایندهای متنی دستکاری چگونه رخ می‌دهد؛ برای مثال این که یک متن چگونه برای ترجمه انتخاب می‌شود، مترجم چه نقشی در این انتخاب دارد، چه معیارهایی راهبردهای اتخاذشده از سوی مترجم را تعیین می‌کند و یک متن ترجمه‌شده چگونه در نظام ادبی مقصد پذیرفته می‌شود. از نظر او، ترجمه همواره در یک پیوستار فرهنگی و اجتماعی روی می‌دهد و هرگز در خلأ اتفاق نمی‌افتد؛ ازاین‌رو مترجم همواره با مجموعه‌ای از محدودیت‌های متنی و فرامتنی روبه‌رو است» (بست و لفور، ۱۳۹۲: ۲۷۹).

۴-۱. ترجمه به مثابه بازنویسی

لغور اساساً «ترجمه را برجسته‌ترین نوع بازنویسی می‌داند که از نظر امکان، تأثیرگذارترین نوع آن نیز می‌باشد، زیرا می‌تواند با انتقال یک نویسنده یا گروهی از آثار به خارج از مرزهای فرهنگ اصلی‌شان، تصویر آن نویسنده یا گروهی از آثار را بر فرهنگی دیگر منعکس کند» (همان: ۲۲). این دیدگاه، توجه ما را به فرآیندهایی معطوف می‌دارد که ترجمه‌ها باید پشت سر بگذارند و به نحوی متن اصلی را تفسیر کنند. این تحلیل، که گاهی با دستکاری یکسان شمرده می‌شود، عمداً به گونه‌ای طراحی شده است که برخی از خوانندگان، نویسندگان و مترجمان را نادیده بگیرد و حذف کند (ماندی و هتیم، ۱۳۸۸: ۱۶۵). بازنویسی در خدمت جریان‌های فکری یا هنری، یا تحت تأثیر محدودیت‌های وضع‌شده از جانب همین جریان‌ها انجام می‌شود. افراد وابسته به کانون‌های قدرت، متون را بازنویسی کرده و مصرف عمومی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهند. «لغور بر عوامل بسیار عینی‌ای تمرکز می‌کند که به طور نظام‌مند بر دریافت، پذیرش یا رد متون ادبی تأثیر می‌گذارند. این عوامل، مسائلی مانند قدرت، ایدئولوژی، نهادها و دخل و تصرف هستند» (ماندی، ۱۳۹۷: ۲۶۰). انگیزه این بازنویسی می‌تواند ایدئولوژیک (در راستای پیروی یا اعتراض به ایدئولوژی حاکم) یا بوطیقای (در تطابق یا مخالفت با فنون شعری غالب و برتر) باشد. به بیان دیگر، مترجم، همچون دیگر نویسندگان یا بازنویسان، معیارهای تعیین‌شده از سوی حامیان ترجمه و ادبیات را می‌پذیرد و راهبردهایی را در ترجمه برمی‌گزیند که با این معیارها همخوانی دارند.

یکی دیگر از تعاریف بازنویسی عبارت است از «هر چیزی که برای نویسنده‌ای و یا اثر ادبی، وجهه عمومی^۱ فراهم کند» (Bassnet & Lefevere, 1990, 10) به بیانی دیگر، تمایل به حمایت از یک اثر یا نویسنده (یا به طور کلی، پشتیبانی از نوعی طرز تفکر یا مجموعه‌ای از ارزش‌های فرهنگی) از طریق ترجمه را وجهه عمومی گویند؛ به گونه‌ای که تأثیر ترجمه مذکور در فرهنگ مقصد، بیش از تأثیر آن در فرهنگ بومی مبدأ باشد. پر واضح است که تحقق این امر با اهدافی همراه بوده و از اثرات هژمونی (سلطه) سیاسی و ادبی آن فرهنگ خاص در امان نخواهد بود. این تعبیر به تمامی در خصوص ترجمه تفسیر طبری، یکی از دو کوشش بزرگ سامانیان در زمینه تفسیر قرآن، صادق است. ترجمه این کتاب و دیگر آثار آن دوره به حکومت آل سامان که همچنان در سایه خلافت عباسیان حکومت می‌کرد، مشروعیت دینی و سیاسی می‌بخشید. شایان ذکر است که کتاب حاضر «اثری اتفاقی نیست، بلکه به نظر تنی چند از ایران‌شناسان خارجی، پیدایش آن، مانند تاریخ طبری، نتیجه سیاست‌های فرهنگی و زبانی فرمانروایان سامانی بوده است که برای فرمانروایی مستقل از خلافت اسلامی، زبان فارسی و فرهنگ ایرانی را ترویج و تقویت می‌کردند» (آذرنگ، ۱۳۹۴: ۱۰۹). حمایت میدان قدرت از ترجمه در این برهه تاریخی، بار دیگر، نقش نهضت ترجمه را در تولیدات فرهنگی ایران احیا کرد. این امر، مرهون کوشش‌های امرا و وزرای ادب‌پرور و عالم بود. متون ترجمه شده‌ای

^۱ Image

از قبیل «ترجمه تفسیر طبری» در مرکز نظام چندگانه ادبی ایران جای گرفت، زیرا زبان و ادبیات ایران به دلیل حضور پر رنگ زبان عربی یا در حاشیه بوده است یا شرایطی بحرانی را تجربه می‌کرده است.

۴-۱-۱. بوطیقای غالب^۱

متن‌ها ناگزیر به پیروی از ضوابط و اصولی هستند که متخصصان آن زبان و ادبیات مشخص می‌سازند. بدین ترتیب عواملی بر تولید و بازتولید (ترجمه) متون اثرگذار بوده و نحوه مصرف آن از سوی مخاطب را کنترل می‌کنند. لفور از این فنون (شعرشناسانه) با عنوان بوطیقا یاد کرده و آن را از محدودیت‌های ترجمه متون ادبی به شمار آورده است. به باور وی، بوطیقا از دو مولفه تشکیل می‌شود: «از یک سو، مجموعه‌ای از صنعت‌های ادبی، سبک‌ها، بن مایه‌ها، کهن الگوها، موقعیت‌ها و نمادها است؛ از سوی دیگر به دیدگاه رایج یک دوره تاریخی و یک جامعه مشخص درباره نقشی که ادبیات به طور کلی در نظام اجتماعی دارد یا باید داشته باشد اشاره دارد» (پالامبو، ۱۳۹۰: ۱۳۱). این عامل در کنار مؤلفه «حمایت»، مترجم را به سوی راهبردهایی سوق می‌دهد که با معیارهای تعیین شده از سوی این دو همخوانی داشته باشد.

۴-۱-۲. حمایت^۲

اگر تجدید حیات متن را در گرو ترجمه بدانیم، قدرت از مهم‌ترین عوامل در بازتولید یک اثر در زبان و فرهنگی دیگر است. مفهوم «قدرت» در این جستار با خوانش فوکویی از آن گره خورده است؛ یعنی قدرت دانش‌آفرین و گفتمان‌ساز (پالامبو، ۱۳۹۰: ۱۳۱). قدرت در اندیشه فوکو، صرفاً منفی، سرکوب‌گر و محدودیت‌زا نیست که تنها در اشکال رسمی و نهاده آن نمود یافته باشد، بلکه به روابطی اشاره دارد که نامتعیین، منعطف، متحرک و قابل مقاومت هستند. «به باور فوکو، دولت، صرفاً نهادی است که در آن، قدرت در شکل نهایی خود قابل مشاهده است، اما قدرت عمیقاً ریشه در شبکه جامعه دارد و می‌توان آن را در تمامی عرصه‌های اجتماع و روابط انسانی مورد ملاحظه قرار داد» (نظری، ۱۳۹۱: ۲۹۴). قدرت از طریق تکنیک‌های انضباطی خود (نظارت و مشاهده) عمیقاً با دانش پیوند می‌یابد و همین از خصلت خشونت‌بار آن می‌کاهد. بدین ترتیب با درونی کردن نظارت‌ها و کنترل مستمر، افراد را پذیرای قدرت می‌سازد. متن ترجمه نیز به عنوان وجهی از دانش یا حمایت اشخاص، نهادها یا ساختارهای قدرت به انجام می‌رسد یا با ممنوعیت مواجه می‌گردد. اینجا نیز شبکه قدرت در قالب کنش‌های انضباطی، انطباق، نظارت، منفعل‌سازی و بهنجارسازی خود را نشان داده و به نگارش، خواندن و بازخوانی ادبیات کمک می‌کند یا مانع از آن می‌شوند (Lefever 1992a). بدیهی است که ضوابط مورد نظر حامیان، گزینش‌های مترجم را به هنگام ترجمه تحت تاثیر قرار می‌دهد. «از نظر لفور، حمایت حداقل سه مولفه دارد: مؤلفه ایدئولوژیک که موضوع و نوع ارائه آن را محدود می‌کند، مؤلفه اقتصادی که به

¹ Poetics

² Patronage

شرایط پرداخت مالی مربوط است... و مؤلفه اجتماعی که نویسنده به موقعیت خاصی دست پیدا می‌کند» (فرحزاد، ۱۳۹۴: ۱۳۸). بسیاری از محققان بر این باورند که حکومت سامانی با حمایت از فعالیت‌های فرهنگی همچون ترجمه، اندیشه استقلال ادبی و زبانی ایرانیان را دنبال می‌کردند. «بی‌تردید همه این آثار کوششی بود در ایجاد حکومتی مشروع همراه با یک ایدئولوژی رسمی مرکب از تاریخ و شریعت اسلامی که سرانجام می‌بایست نظام دولت سامانی را پشتیبانی نماید» (Daniel, 1990: 206).

۴-۲. ترجمه تفسیر طبری

«جامع البیان فی تفسیر القرآن»، اثر ابوجعفر محمد بن جریر طبری در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری به زبان عربی نگاشته شد. بنابر نقل‌ها، این تفسیر بر منصور بن نوح سامانی عرضه شد و او که به زبان عربی تسلط نداشت، از فقهای ماوراءالنهر در خصوص ترجمه آن فتوا خواست. پس از موافقت ایشان، ترجمه این اثر گرانسنگ به گروهی از علمای آن دیار واگذار شد و در نیمه دوم قرن چهارم هجری به اتمام رسید.

۴-۲-۱. مؤلفه‌های بازنویسی

چنان که پیش‌تر اشاره شد، مترجم محافظه‌کار در سطح کلمه و جمله فعال است، اما مترجم جسور، فراتر از این در سطح فرهنگ کار می‌کند. از همین رو، واحد ترجمه در نزد چنین فردی، ورای کلمه است. بارخوداروف^۱، تفاوت ترجمه آزاد و تحت اللفظی را در گرو همین امر می‌داند. از نظر او هر چه واحد ترجمه، کوچک‌تر باشد، ترجمه تحت اللفظی‌تر و هر چه بزرگ‌تر باشد، ترجمه، آزادتر می‌شود (پالامبو، ۱۳۹۰: ۸۶). بازنویسی را می‌توان تلاشی در جهت ترجمه آزاد دانست. از دیدگاه ونوتی^۲، مترجمی که از این شیوه بهره می‌گیرد، در صدد است تا متن بیگانه را در قالبی بومی عرضه کند. او چنین مترجمی را نه تنها به عدول از وظایف ذاتی خود، بلکه به تحریف چهره زبان و فرهنگ مبدأ متهم می‌سازد. «در این حالت، بازنویسی، خود، مؤلفه‌ها و مشخصه‌های ریزتری به خود می‌گیرد و به عنوان شیوه‌ای خاص مورد بررسی قرار می‌گیرد. این مؤلفه‌ها عبارتند از: ایجاز، حذف یا فشرده‌سازی، اطناب یا افزوده‌سازی، تصریح یا شرح، جابه‌جایی یا ترانهش، اقتباس» (حسینی و دلشاد، ۱۳۹۹: ۸۸).

بدیهی است هنگامی که از به‌کارگیری این مؤلفه‌ها (افزایش و کاهش) سخن به میان می‌آید، مقصود، آن دسته از دخل و تصرف‌هایی است که علمای ماوراءالنهر در روند ترجمه تفسیر طبری اعمال کرده‌اند. این مترجمان که از فقهای برجسته روزگار خود به‌شمار می‌آمده‌اند، با اتکای به جایگاه علمی و حمایت‌های سیاسی عصر، دست به بازنویسی‌ها و افزوده‌هایی در ترجمه آیات قرآن زده‌اند که ارتباط مستقیمی با بخش تفسیری این آیات نداشته است. با توجه به فضای فکری و فرهنگی حاکم بر این دوره و نیز ویژگی‌های مخاطبان این ترجمه‌ها، بسیاری از این دگرگونی‌ها قابل

¹ Barkhodarov

² Lawrence Venuti

تبیین خواهد بود. «یکی از جنبه‌های شایان توجه در دولت سامانیان، وجود فرقه‌ها و نحله‌های گوناگون دینی و فکری است. با وجود اقتدار دولت و نیز نفوذ علما در دستگاه و در میان مردم، تلاشی در جهت فشار و سخت‌گیری بر ادیان و فرق و پیروان آنها صورت نگرفت» (خدادادی، ۱۳۹۷: ۱۸). علاوه بر تنوع مذاهب اسلامی، پیروان ادیان یهودی، مسیحی و نحله‌های گوناگون زرتشتی (مجوس) نیز در قلمرو سامانیان حضور داشتند و در همزیستی مسالمت‌آمیز با جامعه مسلمانان به سر می‌بردند. از این‌رو، می‌توان طیف متنوعی از مخاطبان را با پیشینه‌های ذهنی و گرایش‌های مذهبی گوناگون متصور شد که با هدف آشنایی با آیین اسلام به این ترجمه‌ها روی می‌آورده‌اند. تغییرات ترجمه‌ای در قالب راهبردهای کاهشی، افزایشی، تغییر در سطح صراحت و تغییرات ساختاری دسته‌بندی می‌گردد:

۴-۲-۲. راهبردهای کاهشی

کاهش در ترجمه که عبارت است از فشردگی‌سازی^۱ یا ایجاز، «قرار دادن حجم زیادی از معنا در واژگانی کمتر را گویند که مقصود گوینده را رسانده و واضح و روشن باشد» (هاشمی، سید احمد، ۱۳۶۸: ۲۳۱). گاه از فشردگی‌سازی با عنوان «آنتروپی»^۲ نیز یاد می‌شود و منظور از آن، حذف برخی اطلاعات متن مبدأ است که بار معنایی در زبان مقصد ندارد و ترجمه کردن آنها ممکن است به متن لطمه وارد کند.

تحلیل داده‌های پژوهش نشان می‌دهد که راهبرد کاهش در ترجمه آیات عبادات در قرن چهارم هجری، فراتر از یک گزینش تصادفی، تابعی از ملاحظات زبانی و بلاغی بوده است. این کاهش‌ها را می‌توان در قالب «ایجاز سبکی» و «حذف ساختاری» تبیین کرد. از یک سو، مترجم با درک بلاغت ایجاز در قرآن، کوشیده است تا با حذف عناصر پیونددهنده یا قرینه‌های لفظی مکرر، فصاحت قرآن را در قالب نثر روان فارسی بازنمایی کند (ایجاز سبکی). از سوی دیگر، بخش عمده‌ای از این کاهش‌ها ناشی از تفاوت‌های ساختاری زبان مبدأ و مقصد بوده است؛ به‌طوری‌که حذف ادوات تأکید، ضمائر و حروف زاید بر ساختار فارسی، به عنوان ابزاری برای بومی‌سازی و روان‌سازی متن مقصد به کار رفته است تا ترجمه از حالت تحت‌اللفظی محض خارج شده و به ساختار طبیعی زبان فارسی نزدیک شود.

۴-۲-۲-۱. ایجاز مفید

إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا (نساء / ۱۰۱): اگر بترسید که فتنه کند شما را آنکسها که کافرانند

نکته: تبدیل جمله صله که متشکل از دو واژه است به یک اسم از ایجازهای مفید در ترجمه است.

وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَىٰ (بقره / ۱۸۵): پیدائی از راه راست

در ترجمه‌های معاصر معمولاً از دو واژه برای ترجمه این کلمه استفاده می‌شود.

^۱ Compression

^۲ entropic

۴-۲-۲. ایجاز نابه‌جا

لَا تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ (مائده / ۲):

ترجمه: مه حلال دارید نشان‌های خدای و نه ماه حرام و نه قربان و نه قلاید.

نکته: ترجمه واژه «قلاید» به همین صورت و ورود واژه در ترجمه برای کسانی که به تازگی اسلام آورده‌اند و با اصطلاحات فقهی این دین آشنایی ندارند، چندان خوشایند نیست. این اختصار نابجا موجب می‌شود مخاطب نتواند احکام اسلامی را به درستی درک کند.

أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ (بقره / ۱۲۵):

که پاک دارند خانه من، طواف‌کنان را و نشستگان را و رکوع‌کنان را و سجودکنان را.

ترجمه واژه «عاکفین» به صورت «نشستگان»، بار معنایی کلمه «معتکف» یا «مجاور» را منتقل نمی‌کند (واژه خشتی است).

– وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا (بقره / ۱۵۸): و هر که تطوع کند بهتر.

نکته: «تطوع» از ماده «طوع» به معنای به‌جا آوردن طاعت است. مراد از آن در کلمات فقها، انجام طاعتی است که بر مکلف واجب نیست، بلکه مستحب است» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲: ۵۱۲).

موارد بسیاری از این قبیل به چشم می‌خورد که واژگان فقهی بی‌هیچ توضیحی به ترجمه وارد شده‌اند و این ایجاز چیزی جز تراکم ابهام را در پی نداشته است. علاوه بر صیانت از قداست متن مبدأ، می‌توان کارکردی ایدئولوژیک نیز برای این ایجاز برشمرد؛ بدین معنا که فشرده‌سازی معنایی در ترجمه، عملاً به تداوم نقش علمای دین به عنوان مفسران انحصاری متون وحیانی یاری رسانده است. در واقع، مرجعیت انحصاری نهاد علم در تفسیر متن مقدس، نقشی تعیین‌کننده در جهت‌دهی به فهم عمومی، ترسیم مرزهای ایمان و ارتداد، و بازتولید گفتمان‌های مذهبی همسو با ساختار قدرت ایفا کرده است. مترجمان که خود از فقهای عصر خویش بوده‌اند، انتقال معنا در واژگان تخصصی فقهی را امری مسلم انگاشته و تلاشی برای واژه‌سازی نکرده‌اند. ایشان می‌توانستند به جای وام‌گیری این واژگان، با افزودن توضیحاتی به ترجمه یا انتخاب واژه‌ای مناسب‌تر از ابهامات ترجمه بکاهند. مانند آیه زیر که مترجم، «جهر در نماز» و مقصود از آن را با افزایش در ترجمه به مخاطب انتقال داده است:

– وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ (اسراء / ۱۱۰): و بر مدار آواز بلند بقرآن خواندن اندر نماز.

یا این آیه که مترجم، از ترجمه توضیحی به جای وام واژه استفاده کرده است:

— وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ (حج / ۲۷): و بانگ کن در میان مردمان بزیارت کردن خانه

۴-۲-۳. راهبردهای افزایشی

رسیدن به بالاترین سطح تعادل در ترجمه، ارائه صورت و معنایی مشابه را می‌طلبد که در بیشتر موارد، امری دشوار و چه بسا محال است. بنابراین مترجم برای انتقال معنای مورد نظر نویسنده به مخاطب ناگزیر به افزایش در سطح دال و یا مدلول است. «لادمیرال^۱، افزوده‌سازی^۲ را یک ضرورت می‌داند که مترجم، طی آن باید اطلاعات معنایی اضافی را که در زبان مبدأ حاضرند و مانند معنای ضمنی در آن رسوب کرده‌اند، وارد زبان مقصد کند؛ چرا که این اطلاعات معنایی در گفتمان در حال ترجمه، مضمونی به نظر می‌رسند؛ یعنی برای قابل درک بودن آنچه موضوع بحث نویسنده مبدأ است ضرورت دارند» (نیازی و قاسمی، ۱۳۹۷: ۹۳). آزادی عمل مترجمان که از جایگاه اجتماعی ممتاز آنان و سیاست تسامح‌جویانه حاکمان سامانی نشئت می‌گرفت، زمینه‌ساز درج افزوده‌هایی در ترجمه متون مقدس شد. چنین امری در نظام هنجاری ترجمه آن روزگار پدیده‌ای بی‌سابقه بود. در واقع، جایگاه قرآن به عنوان مرجع نخست شناخت اسلام از یک سو، و حضور مخاطبانی با خاستگاه‌های فکری و پیش‌فرض‌های مذهبی گوناگون از سوی دیگر، مترجمان را ناگزیر می‌ساخت تا برای تسهیل فهم مفاهیم و حیانی و رفع ابهامات مخاطبان، به این افزونه‌های تبیینی روی آورند. از جمله این افزایش‌ها عبارتند:

– وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ (اسراء/ ۱۱۰): و بر مدار آواز بلند بقرآن خواندن اندر نمازت.

افزودن عبارت «قرآن خواندن» به جمله می‌تواند در جهت آموزش احکام نماز (جهر) باشد و مقصود از آن (قرآن) خواندن حمد و سوره در نماز است. هدف مترجم از افزودن این عبارت، بلند نکردن صدا به هنگام قرائت نماز می‌باشد و به نظر می‌رسد که تلاش وی در آموزش این قاعده تجویدی موفقیت‌آمیز بوده است. با توجه به بوطیقا و چارچوب تفسیری حاکم بر دایره متخصصان دینی — که مترجمان نیز از برجسته‌ترین اعضای آن به‌شمار می‌آیند — بروز چنین مداخلاتی به هنگام ترجمه امری قابل انتظار است؛ زیرا این رویکرد می‌کوشد زمینه دسترسی مخاطب به دلالت‌های فقهی نهفته در آیات را فراهم سازد.

۴-۲-۳-۱. اطناب^۳

در تقابل با راهبرد ایجاز، کنش «اطناب» در ترجمه متون مقدس نقشی فراتر از یک تغییر سبک‌شناختی ساده ایفا می‌کند. اطناب در این بافتار، راهبردی معرفتی و ایدئولوژیک است که از یک سو با تصریح مجملات، درج شأن‌نزول‌ها و افزودن هم‌پایه‌های معنایی، به فهم‌پذیری و بومی‌سازی متن کمک می‌کند و از سوی دیگر، بستری مناسب برای اعمال هنجارهای فقهی-کلامی مذهب حاکم و مشروعیت‌بخشی به گفتمان‌های سیاسی عصر مقصد فراهم می‌آورد. مترجم با گنجاندن توضیحاتی در بافت ترجمه که مابه‌ازای خارجی ندارد، می‌کوشد همان تصویر ذهنی یا حسی متن اصلی

^۱ Jean-Rene Ladmiral

^۲ incrementalization

^۳ Exaggeration

را در مخاطب مقصد ایجاد کند. استفاده هوشمندانه از کلمات مترادف که بار معنایی قوی‌تری دارند و به بازسازی تصویر اصلی کمک می‌کنند، افزودن جزئیاتی برای وضوح بیشتر متن و... از تکنیک‌های مترجم برای تصویرسازی در ترجمه یا افزایش صوری است. درست مانند نمونه زیر که مترجم با افزودن توصیفات و مصداق‌ها، ترجمه‌ای ارائه داده که بیش از سه برابر واژگان آیه است.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (توبه / ۲۸):

ای آن کس‌ها که بگرویدند حقا که همبازگویان بت را با خدای پلیدند - و گفته‌اند پلیدی‌اند، معنی چنانک آن پلیدی پاکی نیابد و نپذیرد از شرک - پس بیرون مگردانا بمزکت شکهمند از پس سال ایشان این - هر که را این سوره برائت آمد - و اگر می‌ترسید که اگر نیابند مشرکان - از درویشی - ای که درویش بمانید - پس مترسید زود که بی‌نیاز کند شما را خدای از افزونی منت و روزی و نعمت خویش - از بازرگانی بکر بن وابل - اگر خواهد؛ - و خود خواهد - حقا که خدایست دانای بروزی شما، خداوند حکمت است در حکم کردن بر شما.

افزایش صورت گرفته در نتیجه ورود تفسیر به ترجمه، افزودن مرجع ضمیر و بیان و تاکید بر حکم فقهی «نجاست مشرک» صورت گرفته است. گفتنی است این افزوده‌ها با خط فاصله از ترجمه آیه جدا شده و به راحتی قابل تشخیص هستند.

۴-۲-۳. افزوده‌های تفسیری

مقصود از این راهبرد، افزوده‌هایی است که مترجمان در جریان ترجمه آیات اعمال کرده‌اند. این افزایش‌ها عمدتاً در راستای تبیین و روشن‌سازی بافت معنایی و فضای تفسیری آیات به کار رفته‌اند و ناظر به عناصری نیستند که به‌طور مستقیم از بخش تفسیری اثر به متن ترجمه منتقل شده باشند. این تکنیک که بیشتر در ترجمه آیات جهاد مورد استفاده قرار گرفته است، بیان مصداقی خاص از آیات و ارائه اطلاعاتی مربوط به جنگ‌ها و وقایع صدر اسلام را در برمی‌گیرد. گاه حجم این اطلاعات تاریخی به قدری زیاد است که مخاطب گمان می‌کند به جای ترجمه آیه‌ای از قرآن، کتاب تاریخ می‌خواند. آنچه افزوده‌های تفسیری را از اطناب متمایز می‌کند، تلاش مترجم در جهت افزایش وضوح و صراحت معنای آیه از طریق داده‌های ضروری است تا بافت تاریخی بهتر فهمیده شود، این در حالی است که حذف این افزوده‌ها در ترجمه‌های دارای اطناب، آسیبی به فهم مطلب وارد نمی‌کند. به عبارت بهتر «اطناب» افزایش حجمی بوده و «افزوده‌های تفسیری»، افزایش محتوایی است. مانند نمونه زیر:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَٰئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا وَإِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (انفال / ۷۲):

حقا که آنکسها که بگرویدند از صدق دل بخدای و محمد و قرآن برای خدا بخشم بیامدند از مکه بمدینه و بکوشیدند با دشمن خدای بخواستهای ایشان و تنهای ایشان بجنگ کردن در راه دین و طاعت خدای - معنی مهاجران - و آنکسها که جا کردند بخانه خویش پیغامبر را و یاران وی را و یاری کردند روز بدر پیغمبر را - معنی انصاریان را - ایشانند که برخی از ایشان سزاوارتر میراث خوار و دوستان و یاران یک دیگراند بمیراث برخی، هرچند خویش نه‌ان؛ و آنکسها که بگرویدند بخدای و محمد و قرآن و بخشم بنیامدند از مکه بمدینه، نیست شما را از خویشاوندی ایشان هیچ چیزی از میراث و نه ایشان را از میراث شما هیچ چیزی تا آنگاه که بیایند از مکه بمدینه بهجرت؛ و اگر خواهند - آن قوم که بمکه‌اند از مومنان - یاری کردن از شما در کار الدین حق و دشمنان‌شان، پس بر شما بود واجب یاری کردن ایشان را بجنگ آن دشمن، مگر بر گروهی که میان شما و میان ایشان بود پیمانی و عهدی بصلح - آنگه برایشان یاری مکنید بصلح سخن گویند و خداست بدانچه می‌کنید بینای بهمه رویهای.

چنان که پیداست، عباراتی که به جمله اضافه شده‌اند، در صدد تفسیر جملات پیش و پس از خود برآمده‌اند. به نظر می‌رسد هدف مترجمان از افزودن چنین اطلاعاتی، تکمیل و توضیح قضیهٔ ارث بر اساس هجرت می‌باشد و این هدف نیز به خوبی محقق شده است. در چنین مواردی، دانش زمینه و تسلط مترجمان بر موضوع آیات موجب شده است صدای ایشان در این ترجمه‌ها طنین‌انداز شود. افزون بر آن، هویت استعاری ایشان به مثابهٔ یک مترجم فقه خوانده به تصمیماتی متفاوت در ترجمهٔ آیات فقهی منجر شده و وی از هر ابزاری اعم از افزایش، وام‌گیری و... برای آموزش این احکام بهره گرفته است. در حقیقت، مترجم در چنین مواردی در تعیین هر سه هنجار (آغازین، مقدماتی و عملیاتی) ترجمه، آزادی عمل داشته و به بیانی بهتر هنجارساز بوده است.

۴-۲-۳. بسط ساختاری

مترجم در بسط ساختاری، یک مفهوم در زبان مقصد را در ساختاری گسترده‌تر با کلمات بیشتری نسبت به زبان مبدأ بیان می‌کند؛ بی‌آن که معنای جدید به متن بیفزاید. این امر به‌ویژه در ترجمهٔ متون تفسیری یا دینی، که مترجم نقش فعالی در تبیین معنا دارد، بسیار برجسته است. تفاوت این رویه با افزوده‌های تفسیری در آن است که در افزوده‌سازی، «معنا» یا «توضیح» جدیدی اضافه می‌شود که در متن مبدأ نیست.

- وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ (توبه / ۴۱): و وا کوشید بجنگ کردن دشمنان بخواست‌های شما و بتن‌های شما

مترجم در اینجا به جای واژهٔ نشان‌دار «جهاد» از سه واژه استفاده کرده است. چنین کنش خرد اما ایدئولوژیکی می‌تواند در ادامه راهبرد فارسی نویسی و اولویت دادن به آن در برابر عربی باشد.

- لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ (توبه / ۸۱): اگر هستند و می‌اندر یابند.

- فعل کمکی «کان» و فعل اصلی آن به صورت مجزا ترجمه شده است. این روند از ابتدا تا انتهای ترجمه تفسیر طبری مشاهده می‌شود.

— وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ (حج / ۲۷): و بانگ کن در میان مردمان بزیارت کردن خانه

در اینجا نیز شاهد مقاومت مترجمان در برابر ورود واژگان دینی عربی هستیم. چنین کنشی با توجه به دانش زمینه و مقام فقاقت ایشان قابل توجه است.

— فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ (بقره / ۲۱۷):

ایشانند که تباه شد کردار ایشان اندر این جهان و آن جهان

در این مثال می‌توان تاثیر بوطیقا (فارسی سازی) در بازنویسی سبکی و زبانی را به وضوح مشاهده کرد. (استفاده از این جهان و آن جهان به جای دنیا و آخرت)

- وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ (انفال / ۶۱): تکیه دل کن بر خدای عزوجل

- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ (توبه / ۲۸): ای آن کس‌ها که بگرویدند حقا که همبازگویان بت را با خدای پلیدند

مترجمان در این موارد کوشیده‌اند با استفاده از راهبردهای مختلف از ورود واژگان عربی به ترجمه خودداری کنند. انتخاب این واژه‌های فارسی به قدری ماهرانه صورت گرفته که به مطالب اصلی آسیب نمی‌رساند. این فارسی‌نویسی که البته رویه غالب مترجمان نبوده است، می‌تواند در زمره سیاست‌های زبانی حکومت سامانی برای احیای زبان فارسی گنجانده شود که از پیوند میان منویات صاحبان قدرت و عملکرد مترجمان حکایت دارد. ایدئولوژی برتری زبان فارسی بر زبان عربی از جمله این سیاست‌های زبانی است که یا از سوی حامی بر تولید کننده فرهنگی تحمیل می‌شد یا وی از سر اختیار آن را می‌پذیرفت.

۴-۲-۴. تغییر در سطح صراحت

مترجم برای رفع ابهامات ساختاری و معنایی متن مبدأ، لازم می‌بیند هنگام ترجمه، توضیحاتی را به متن بیفزاید. «علت این کار یا انتخاب و استفاده آگاهانه از فن ترجمه از سوی مترجم یا اقتضای ماهیت متن ترجمه است» (پالامبو، ۱۳۹۰: ۷۸). تصریح^۱ در بیان مرجع ضمیر، عام‌گزینی و خاص‌گزینی از جمله رویه‌های تصریح به شمار می‌آید. راهبرد تصریح در ترجمه آیات عبادات در قرن چهارم هجری، ابزاری کارآمد برای تسهیل فرایند ارتباطی میان متن مقدس و مخاطب فارسی‌زبان بوده است. این تصریح‌ها که در قالب آشکارسازی مرجع ضمایر، افزودن معانی مقدر، و توضیح

^۱ explication

اصطلاحات فقهی-عبادی نمود یافته است، دو کارکرد اساسی داشته‌اند: نخست، کارکرد معرفتی-توضیحی که با باز کردن گره‌های ایجازی قرآن، فهم متن را برای مخاطب عام ممکن می‌ساخت؛ دوم، کارکرد ایدئولوژیک-کلامی که با صراحت بخشیدن به مراد آیات در چارچوب کلام حنفی/سنی، مانع از شکل‌گیری شبهات اعتقادی یا برداشت‌های مغایر با هنجارهای مذهبی حاکم بر قلمرو سامانیان می‌شد. بدین ترتیب، تصریح در این آثار نه یک مداخله زاید، بلکه راهبردی هدفمند در جهت بومی‌سازی و معناگشایی از متن وحی بوده است. به عنوان مثال در «خاص‌گزینی» به دنبال تثبیت مصداقی خاص هستند که با بافت دینی جدید (اسلام) همخوانی داشته باشد؛ به گونه‌ای که بر دیگر مصداقی خط بطلان بکشد؛ مانند «ذکر الله» که به صورت «نماز» ترجمه شده است.

عکس این قضیه نیز ممکن است؛ بدین گونه که واژه عامی مانند «دیو» را به کار می‌برند که در آیین پیشین (زرتشتی) به جای «شیطان» به کار می‌رفته است. با این توضیح که در چنین مواردی، بلافاصله، مصداق مورد نظر (یعنی ابلیس) آورده شده است تا ترجمه‌ای مقبول در جامعه مقصد ارائه گردد.

۴-۲-۴. خاص‌گزینی

در این راهبرد، مترجم به جای قرار دادن یک کلمه عام در برابر واژه عام و کلی در زبان مبدأ به سمت خاص و مصداقی کردن ترجمه گام برمی‌دارد.

– فَاسْعُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ (جمعه / ۹): بروید سوی نماز و یادکرد خدای

در اینجا، مترجم معنای تفسیری «ذکر الله» را آشکار کرده که در متن ضمنی است. این افزوده خواننده را مستقیماً به مقصود شرعی آیه هدایت می‌کند.

– وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ (بقره / ۲۱۷): کافری بزرگتر از کشتن

دامنه معنایی گسترده «فتنه» به یک مصداق خاص (کفر) محدود شده است. این ترجمه در واقع نوعی تفسیر فقهی/کلامی از آیه ارائه می‌دهد.

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ (اسراء / ۷۸): بپای دار نماز فریضه از پس بگشتی آفتاب تا درآمدن تاریکی شب.

در اینجا نوعی تصریح فقهی دیده می‌شود، زیرا مترجم روشن می‌کند که مقصود نماز واجب است، نه مطلق دعا یا ذکر. این افزوده برای مخاطب فارسی‌زبان جنبه آموزشی و شرعی دارد.

— وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً (انفال / ۱۱): و فرود آورد و از آسمان آب باران.

ترجمه ماء به صورت «آب باران» نوعی تصریح مصداقی است. این کار برای رفع ابهام و هماهنگی با بافت آیه انجام شده است.

۴-۲-۲-۲. عام گزینی

در اینجا برخلاف راهبرد «خاص گزینی»، برداشتی کلی از واژه ارائه می‌شود.

– أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ (۴۳/ نساء):

یا آید یکی را از شما حدث، یا گرد آئید شما با زنان

در این عبارت دو کنایه نهفته است: نخست آلودگی جسمانی و دیگری آمیزش. مترجم به جای حفظ کنایه، آن را آشکار کرده است (با استفاده از اصطلاح فقهی «حدث» و عبارت «گرد آمدن با زنان»).

وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ (هود/ ۱۱۴):

و به پای دارید نماز بدو طرف روز و ساعتی پس ساعتی از شب

– زلفاً به معنای «نزدیک» و در اصطلاح نیمه شب می‌باشد که این جا در قالبی زمانی (ساعت) توضیح داده شده و از ابهام واژه «زلفاً» کاسته است.

در آن مترجم در جهت بوطیقایی و فهم مخاطب فارسی عمل کرده و متن را از سطح زبانی به سطح روشن و آموزش‌گرا نه ارتقا داده است.

۴-۲-۳. تصریح در بیان مرجع (ضمیر)

– وَالْبَدَنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (حج/ ۳۸):

و اشتران را بیافریدیم ایشان را مر شما را از نشانه‌های حج مر خدای را شما را اندران نحر نیکی بود، یاد کنید نام خدای را بر کشتن آن پاکیزگان حال مر خدای را چون بیارامد و فرونهد پهلویهای خویش بخورید از آن گوشت و بخورانید سایل را و آن را که نخواهد. همچنین فرمان بردار کردیم شما را تا مگر شکر کنید.

– فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (نحل/ ۹۸):

و چون برخوانی تو – یا محمد – قرآن را بازداشت خواه بخدای از دیو رانده و دور کرده از رحمت – یعنی ابلیس –

در این دو نمونه، مترجم با استفاده از تصریح مرجع ضمیر، مرجع ضمیری را که در متن عربی به صورت ضمنی یا قابل استنباط آمده‌اند، در ترجمه به طور آشکار بیان کرده است. این کار معمولاً برای رفع ابهام و تسهیل فهم مخاطب انجام می‌شود و یکی از انواع رایج تصریح در ترجمه‌های کهن تفسیری است.

۴-۲-۵. غیرات ساختاری

با توجه به تفاوت‌های ساختاری میان زبان مبدأ و مقصد، جابه‌جایی^۱ عناصر جمله هنگام ترجمه امری طبیعی است. «در فرآیند ترجمه، جایگاه کنشگران جمله و اطلاعات موجود در زبان مبدأ، متناسب با ساختار دستوری زبان مقصد تغییر کرده و به موقعیت جدید (نسبت به وضعیت قبلی در زبان مبدأ) منتقل می‌شوند» (نیازی و قاسمی، ۱۳۹۷: ۸۶). شکستن جملات بلند و تبدیل آن به چند جمله کوتاه، تبدیل ساختار فعلی به اسمی یا برعکس، تبدیل مصدر به فعل و تغییر فاعل جمله از جمله موارد جابه‌جایی در زمان ترجمه به شمار می‌رود.

تغییرات ساختاری در ترجمه آیات عبادت، ابزار اصلی مترجم جهت گذر از ترجمه مکانیکی (تحت‌اللفظی) به سوی ترجمه‌ای پویا و خواننده‌محور بوده است. این تغییرات که عمدتاً در قالب تغییر در ترتیب ارکان جمله (نظیر انتقال فعل به انتهای بند) و تغییر مقوله‌های دستوری (مانند تبدیل مضاف و مضاف‌الیه یا مفعول مطلق به ساختارهای قیدی و وصفی در فارسی) رخ داده‌اند، ریشه در واگرایی صوری سیستم‌های زبانی مبدأ و مقصد دارند. مترجم قرن چهارم با اعمال این تغییرات دستوری، تلاش کرده است تا توازن ظریفی میان حفظ وفاداری به محتوای وحی و پابندی به هنجارهای نحوی زبان فارسی دری ایجاد کند. از این رو، تغییرات ساختاری در این اثر نه نشانه‌ای از ضعف ترجمه، بلکه بازتابی از درک عمیق مترجم از پتانسیل‌های زبانی و ضرورت‌های بومی‌سازی متن مقدس است.

۴-۲-۵-۱. تبدیل ساختار فعلی به اسم یا برعکس

– إِذْ يُغَشِّيْكُمْ الْعَاسَ أَمْنَهُ مِنْهُ (انفال / ۱۱):

چون وروپشید شما آن خواب نرم را وی بیم کردانی را از آن

در این ترجمه، ساختار فشرده فعل و مفعول در عربی به ساختاری گسترده‌تر و توضیحی در فارسی تبدیل شده است. همچنین «أمنه» که در عربی اسم مصدر است، در فارسی با عبارتی تفسیری‌تر بیان شده است. این تغییر نشان‌دهنده تلاش مترجم برای طبیعی‌سازی ساختار جمله در فارسی است.

– إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا (نساء / ۱۰۱):

اگر بترسید که فتنه کند شما را آنکسها که کافران‌اند.

^۱ transposition

جابه‌جایی ساختار موصولی که با الگوی رایج در زبان فارسی ترجمه شده است.

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ (بقره / ۱۸۴):

پس هر که بود از شما بیمار یا بر سفر باشد، شمار کند و باز گیرد از روزگاری دیگر.

جابه‌جایی مقوله‌ای که برای روشن‌تر شدن مفهوم «قضا کردن روزه» از فعل استفاده شده است.

لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ (حج / ۲۸): بگو تا حاضر آیند کوسود بود ایشان را

تبدیل واژه به جمله در جهت بیان طبیعی فارسی انجام شده است.

۴-۲-۵. جابه‌جایی ادات نفی در جمله

– مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ (مائده / ۶): خواهد خدای تا نکند بر شما از تنگی.

نکته: ادات نفی متعلق به «یرید» بوده، اما هنگام ترجمه به «لِيَجْعَلَ» تعلق یافته است.

۴-۲-۳. تبدیل فعل به صورت مصدر یا برعکس

– وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (مائده / ۹۶): و بپرهیزید از خدای آنکی سوی اوست بازگشتن.

جابه‌جایی در ترجمه با هر هدفی که صورت گیرد، نشان از آزادی عمل مترجم و به دست گرفتن ابتکار عمل در ترجمه توسط او دارد. چنین اقداماتی با وجود حساسیت‌های ناظر بر متون مقدس، بیانگر آن است که مترجمان ترجمه تفسیر طبری در مقام قدرت قرار داشته‌اند و از کنترل‌گران بوطیقای زمان خویش بوده‌اند. چنین افرادی با بازنویسی ادبیات بر دریافت و مصرف آن توسط دیگران تاثیر گذاشته‌اند.

۴-۲-۶. اقتباس^۱

اقتباس را می‌توان در دو سطح بررسی کرد: در سطح کلان، به عنوان یک راهبرد ترجمه برای بازسازی هدف، نقش یا تاثیر کلی متن با استفاده از بسط، حذف یا بازآفرینی بخش‌های کامل و در سطح خرد، به عنوان یک فن ترجمه برای مدیریت تفاوت‌های بافتی و فرهنگی با به‌کارگیری همین رویه‌ها بر بخش‌های کوتاه متن. ترجمه‌های مورد بررسی، علی‌رغم به‌کارگیری روش‌های افزایشی و کاهشی و گرایش به ترجمه آزاد، هیچ‌گاه به سطح اقتباس نرسیده‌اند و راهبرد اقتباس در ترجمه آیات تفسیر طبری به کار نرفته است.

^۱ Adaptation

۵. بحث و نتیجه‌گیری

بوطیقای حاکم در دوره سامانی، نقش ادبیات را در احیای هویت فرهنگی ایرانیان تعریف می‌کرد. ترجمه تفسیر طبری یکی از مهم‌ترین آثار ادبی آن روزگار به شمار می‌رود که حاصل پیوند میان میدان قدرت و میدان تولیدات فرهنگی بوده است. این اثر، سهم عمده‌ای در شکل‌دهی و گسترش نهضت ترجمه قرآن به زبان فارسی و دیگر زبان‌ها داشت و به دیگر کوشش‌ها در این حوزه رسمیت بخشید.

در پژوهش حاضر، ترجمه آیات عبادات از ترجمه تفسیر طبری بر اساس اندیشه‌های بازنویسانه آندره لفور مورد بررسی قرار گرفت. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد، با آن که ترجمه تفسیر طبری از اولین ترجمه‌های رسمی قرآن محسوب می‌شود و ترجمه متون مقدس در آن دوران غالباً لفظ‌گرایانه بوده، اما ترجمه مذکور از تصرفات مترجمان زمانه خود در امان نمانده است. چنان که انتظار می‌رفت راهبرد افزوده‌سازی در میان سایر تکنیک‌ها از بسامد بالاتری برخوردار بوده است (۱۳۶ مرتبه). این افزایش‌ها گاه ناشی از ورود تفسیرها و برداشت مترجم به ترجمه (بیان مصداقی و شأن نزول‌ها) بوده که برای درک بافت معنایی آیه به کمک مخاطب می‌آید یا صرفاً افزایش حجمی (اطناب) بدون افزودن اطلاعات جدید می‌باشد. این افزایش در الفاظ غالباً با هدف تصویرسازی یا تکمیل تصویر ارائه شده در آیه رخ داده است. در مواردی نیز معادل‌یابی واژه و بیان آن در قالب چند کلمه به این روند افزایشی دامن زده است. در ادامه راهبردهای تصریح (۱۳ مرتبه)، فشرده‌سازی (۵ مرتبه) و جابه‌جایی (۶ مرتبه) به ترتیب از پربسامدترین راهبردهای بازنویسی بوده‌اند. شایان ذکر است که افزوده‌ها در آیات جهاد، به‌مراتب بیش از سایر آیات است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ترجمه در این موارد از سطح صرفاً زبانی فراتر رفته و به کنشی در چارچوب گفتمان بازنویسی ایدئولوژیک تبدیل شده است. این امر را می‌توان با توجه به بستر تاریخی-سیاسی عصر سامانی تبیین کرد؛ عصری که حکومت سامانی برای مشروعیت‌بخشی دینی به جنگ‌ها و پاسداری از مرزهای عقیدتی و جغرافیایی خود، به چنین خوانش‌هایی نیاز داشت. از این رو، افزوده‌های تفسیری در آیات جهاد را نمی‌توان لزوماً انحراف از متن دانست؛ بلکه این افزوده‌ها، در چارچوب گفتمان آن دوره، ابزاری برای بومی‌سازی و کارآمدسازی پیام قرآن برای مخاطب عصر سامانی بوده‌اند. نظر به بسامد پایین این راهبرد در سایر آیات، می‌توان نتیجه گرفت که کارکرد ایدئولوژیک ترجمه در حوزه‌های مختلف دین یکسان نبوده است؛ بلکه شدت و نوع مداخله مترجم، متناسب با حساسیت معنایی و کارکرد اجتماعی هر دسته از آیات تغییر کرده است. به بیان دیگر، هرچه یک آیه از حیث فقهی، اعتقادی یا سیاسی حساس‌تر و برای نظم دینی عصر مقصد تعیین‌کننده‌تر بوده، احتمال بروز افزوده‌ها، تصریح‌ها و بازنویسی‌های ایدئولوژیک در ترجمه آن نیز بیشتر شده است. در مقابل، در آیات کم‌تنش‌تر یا کمتر مناقشه‌برانگیز، مترجم غالباً به ترجمه‌ای محافظه‌کارانه‌تر و نزدیک‌تر به متن مبدأ بسنده کرده است. تنها تکنیکی که در ترجمه آیات مشاهده نمی‌شود، اقتباس است. این امر حاکی از آن است که مترجمان، با آن که در برخی موارد از سطح تعادل واژگانی فراتر رفته‌اند، همچنان

به الفاظ قرآن و انتقال معنا در همین چارچوب پایبند مانده‌اند. صرف‌نظر از تغییرات فنی باید در نظر داشت که بازنویسی، ابزاری در اختیار مترجمان این اثر بوده است تا قدرت خود را بر متن اصلی اعمال کند. همین عادت‌واره ترجمانی موجب شده است با وجود تمام نظارت‌ها و محدودیت‌ها بر ترجمه متون دینی، هم‌چنان صدای مترجمان از متن ترجمه شده به گوش برسد. مترجمان، به عنوان بازوهای اصلی بوطیقای دوران که از حمایت نهاد حاکمیت نیز برخوردار بودند، این فرصت را یافتند که با عبور از ترجمه‌ی تحت‌اللفظی، متن را برای مخاطبان فارسی‌زبان بازآفرینی کنند. این کنش فعالانه‌ی مترجم، که در قالب تبدیل‌ها و حذفیات عامدانه در متن صورت گرفته، نشان‌دهنده‌ی تلاش او برای همسوسازی پیام وحی با ظرفیت‌های زبانی و افق فهم مخاطب آن عصر است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از ابزار هوش مصنوعی

در نگارش این مقاله، از ابزار هوش مصنوعی مصنوعی زبانی صرفاً برای بهبود خوانایی، ویرایش زبانی، اصلاح ساختار برخی جمله‌ها و تنظیم اولیه بیان مطالب استفاده شده است. مسئولیت محتوای علمی و صحت تمامی مطالب مقاله بر عهده نویسنده است.

منابع

قرآن کریم.

الایروانی، باقر. (۱۴۲۸). *دروس تمهیدیة فی تفسیر آیات الأحکام*. الجزء ۱. قم: دار الفقه.
آذرنک، عبدالحسین. (۱۳۹۴). *تاریخ ترجمه در ایران از دوران باستان تا پایان عصر قاجار*. تهران: ققنوس.
بسنت، سوزان و لفور، آندره. (۱۳۹۲). *چگونه فرهنگ‌ها ساخته می‌شوند؟* (ترجمه نصراله مرادیانی). تهران: قطره.
پالامبو، گیزیه. (۱۳۹۰). *اصطلاحات کلیدی در مطالعات ترجمه* (ترجمه فرزانه فرحزاد و عبدالله کریم زاده). تهران: قطره.
جمعی از علمای ماوراء النهر. (۱۳۵۶). *ترجمه تفسیر طبری*. به تصحیح و اهتمام حبیب یغمایی (جلدهای ۱، ۲، ۳، ۴، ۶ و ۷). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

حری، ابوالفضل. (۱۴۰۲). *سلامان و ابدال فیتزجرالد جامی: بررسی بازنویسی فیتزجرالد از منظومه عرفانی جامی بر اساس دیدگاه لفویر*. ۱۹۹۲. *مجله پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، ۱۷ (۲)، ۱۴۵-۱۶۳.

<https://doi.org/10.22108/jpll.2024.141717.1841>

حسینی اجداد نیارکی، سید اسماعیل و دلشاد، شهرام. (۱۳۹۹). *نقد و بررسی جلوه‌های بازنویسی در چهار اپیزود ترجمه بلعمی از تاریخ طبری*. *پژوهش‌های ترجمه در زبان ادبیات عربی*، ۱۰ (۲۲)، ۷۳-۹۶.

<https://doi.org/10.22054/rctall.2020.44698.1442>

خدادادی، عزت اله. (۱۳۹۷). *تحلیل جامعه‌شناختی اوضاع اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و دینی دوره سامانیان*. *فصلنامه علمی-پژوهشی توسعه اجتماعی*، ۱۳ (۵۰)، ۱۹۴-۱۶۳.

<https://doi.org/10.22055/qjsd.2019.14193>

راد، حمداالله. (۱۳۹۷). *روش‌شناسی ترجمه تفسیر طبری*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.

- رحیمی، حسینعلی. (۱۳۹۷). دلایل نسخه‌شناختی در رد انتساب ترجمه تفسیر طبری موجود به علمای ماوراءالنهر. نامه فرهنگستان، ۱۷ (۳)، ۷۵-۹۲.
- شاهرودی هاشمی، سید محمود. (۱۳۸۲). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذاهب اهل بیت (ع).
- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۸۲). آیات الأحکام. تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات علوم انسانی.
- فرحزاد، فرزانه. (۱۳۹۴). فرهنگ جامع مطالعات ترجمه. تهران: نشر علمی.
- قزآنی، بهاره. (۱۴۰۱). ترجمه به مثابه بازنویسی: بررسی آثار مترجمان زن ایرانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خاتم.
- گنتزلر، ادوین. (۱۴۰۰). نظریه‌های ترجمه در عصر حاضر، ترجمه علی صلح‌جو. تهران: هرمس.
- لوفیفر، آندریه. (۲۰۱۱). الترجمة وإعادة الكتابة والتحكم في السمعة الأدبية، ترجمه فلاح رحیم. بیروت: دارالكتاب الجديد المتحدة.
- ماندی، جرمی. (۱۳۹۷). معرفی مطالعات ترجمه، نظریه و کاربردها، ترجمه علی بهرامی و زینب تاجیک. تهران: رهنما.
- مفیدی، صدیقه، قاسمپور، محسن و فهیمی تبار، حمیدرضا. (۱۳۹۷). بررسی و تحلیل برخی عناصر فرهنگی در ترجمه تفسیر طبری. مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ۲ (۴)، صص ۷۰-۷۰. https://quranicstudies.ihs.ac.ir/article_3737.html
- منصور زاده یامی، مزده. (۱۳۹۳). ترجمه کتاب «ترجمه، بازنویسی و دخل و تصرف در شهرت ادبی نویسنده». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- ناظری، حسین، نصیری، معصومه و مرتضایی، سید جواد. (۱۴۰۰). نقدی بر ترجمه ابراهیم امین الشواربی از غزل دهم حافظ بر اساس نگره بازنویسانه لفور. کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی، ۱۱ (۴۲)، صص ۱۶۶-۱۸۵.
- <https://doi.org/10.22126/jccl.2021.5676.2173>
- نظری، علی اشرف. (۱۳۹۱). سوژه، قدرت و سیاست: از ماکیاول تا پس از فوکو. تهران: آشیان.
- نیازی، شهریار و قاسمی اصل، زینب. (۱۳۹۷). الگوهای ارزیابی ترجمه (با تکیه بر زبان عربی). تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- هاشمی، سید احمد. (۱۳۶۸). جواهر البلاغه (چاپ سوم). قم: موسسه مطبوعات دینی.
- هتیم، بزیل و ماندی، جرمی. (۱۳۸۸). مرجعی پیشرفته برای ترجمه. تهران: سمت.

English References

- Bassnett, S., & Lefevere, A. (Eds) (1990). *Translation, history and culture*. Pinter
- Lefevere, A. (1992a). *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. Routledge.
- Daniel, E. I. (1990). *Manuscripts and Edition of Bal'ami's Tarjamah-i Tarikh-i Tabari*. JRAS, 282 - 321.

Persian and Arabic References Presented in English

The Holy Quran.

- A group of scholars from Transoxiana. (1977). *Tarjomeh-ye Tafsir-e Tabari* [Translation of Tafsir al-Tabari] (H. Yaghma'i, Ed.; Vols. 1-4, 6-7). University of Tehran Press. [In Persian]
- Al-Ayruvani, B. (2007). *Doroos tamhidiyya fi tafsir ayat al-ahkam* [Introductory lessons on the exegesis of the verses of rulings] (Vol. 1). Dar al-Fiqh. [In Arabic]

- Amid Zanjani, A. A. (2003). *Ayat al-ahkam* [Verses of rulings]. Daftar-e Motale'at va Tahqiqat-e Olum-e Ensani. [In Persian]
- Azarang, A. (2015). *Tarikh-e tarjomeh dar Iran az dowran-e bastan ta payan-e asr-e Qajar* [History of translation in Iran from ancient times to the end of the Qajar era]. Ghoghnoos. [In Persian]
- Bassnett, S., & Lefevere, A. (2013). *Chegoneh farhang-ha sakhteh mishavand?* [How are cultures constructed?] (N. Moradiani, Trans.). Qatreh. [In Persian]
- Farahzad, F. (2015). *Farhang-e jame'-e motale'at-e tarjomeh* [Comprehensive dictionary of translation studies]. Nashr-e Elmi. [In Persian]
- Gentzler, E. (2021). *Nazariyeh-ha-ye tarjomeh dar asr-e hazer* [Contemporary translation theories] (A. Solhjoo, Trans.). Hermes. [In Persian]
- Hashemi, S. A. (1989). *Javaher al-balagha* [Gems of rhetoric] (3rd ed.). Mo'asseseh-ye Matbu'at-e Dini. [In Arabic]
- Hatim, B., & Munday, J. (2009). *Marja'i pishrafte baraye tarjomeh* [An advanced resource book for translation]. SAMT. [In Persian]
- Horri, A. (2023). Salaman va Absal-e Fitzgerald-e Jami: Barrasi-ye baznevisi-ye Fitzgerald az manzumeh-ye erfani-ye Jami bar asas-e didgah-e Lefevere 1992 [Fitzgerald's *Salaman and Absal* of Jami: A study of Fitzgerald's rewriting of Jami's mystical poem based on Lefevere's 1992 perspective]. *Research in Mystical Literature*, 17(2), 145–163. <https://doi.org/10.22108/jpll.2024.141717.1841> [In Persian]
- Hosseini Ajdad Niyarki, S. E., & Delshad, S. (2020). Naqd va barrasi-ye jelveh-ha-ye baznevisi dar chahar epizod-e tarjomeh-ye Bal'ami az Tarikh-e Tabari [A critique and study of rewriting aspects in four episodes of Bal'ami's translation of Tabari's *History*]. *Pazhuhesh-ha-ye Tarjomeh dar Zaban va Adabiyat-e Arabi*, 10(22), 73–96. <https://doi.org/10.22054/rctall.2020.44698.1442> [In Persian]
- Khodadadi, E. (2018). Tahlil-e jame'eh-shenakhti-ye owza'-e ejtema'i, farhangi, siyasi va dini-ye dowreh-ye Samaniyan [Sociological analysis of the social, cultural, political, and religious conditions of the Samanid era]. *Faslnameh-ye Elmi-Pazhuheshi-ye Towse'eh-ye Ejtema'i*, 13(50), 163–194. <https://doi.org/10.22055/qjstd.2019.14193> [In Persian]
- Lefevere, A. (2011). *Al-tarjama wa i'adat al-kitaba wa al-tahakkum fi al-sum'a al-adabiyya* [Translation, rewriting, and the manipulation of literary fame] (F. Rahim, Trans.). Dar al-Kitab al-Jadid al-Muttahida. [In Arabic]
- Mansourzadeh Yami, M. (2014). *Tarjomeh-ye ketab-e "Tarjomeh, baznevisi va dakhil va tasarrof dar shohrat-e adabi-ye nevisandeh"* [Translation of the book "Translation, rewriting, and the manipulation of literary fame"] [Master's thesis]. Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Mofidi, S., Ghasempour, M., & Fahimitabar, H. (2018). Barrasi va tahlil-e barkhi anaser-e farhangi dar tarjomeh-ye Tafsir-e Tabari [A study and analysis of some cultural elements in the translation of Tafsir al-Tabari]. *Motale'at-e Qurani va Farhang-e Eslami*, 2(4), 47–70. [In Persian]
- Munday, J. (2018). *Ma'rafi-ye motale'at-e tarjomeh: Nazariyeh va karbord-ha* [Introducing translation studies: Theories and applications] (A. Bahrami & Z. Tajik, Trans.). Rahnama. [In Persian]
- Nazari, A. A. (2012). *Suzheh, qodrat va siyasat: Az Makiavel ta pas az Foko* [Subject, power, and politics: From Machiavelli to post-Foucault]. Ashian. [In Persian]
- Nazeri, H., Nasiri, M., & Mortezaei, S. J. (2021). Naqdi bar tarjomeh-ye Ebrahim Amin al-Shawarbi az ghazal-e dahom-e Hafez bar asas-e negareh-ye baznevisaneh-ye Lefevere [A critique of Ibrahim Amin al-Shawarbi's translation of Hafez's tenth ghazal based on Lefevere's rewriting approach]. *Kavosh-nameh-ye Adabiyat-e Tatbiqi*, 11(42), 166–185. <https://doi.org/10.22126/jccl.2021.5676.2173> [In Persian]

- Niazi, S., & Ghasemi Asl, Z. (2018). *Olguha-ye arzyabi-ye tarjomeh (ba tekyeh bar zaban-e arabi)* [Models of translation evaluation (with emphasis on Arabic)]. University of Tehran Press. [In Persian]
- Palumbo, G. (2011). Key terms in translation studies (F. Farahzad & A. Karimzadeh, Trans.). Qatreh. [In Persian]
- Qaza'ani, B. (2022). *Tarjomeh be mathabeh-ye baznevisi: Barrasi-ye asar-e motarjeman-e zan-e Irani* [Translation as rewriting: A study of the works of Iranian female translators] [Unpublished master's thesis]. Khatam University. [In Persian]
- Rad, H. (2018). *Ravesh-shenasi-ye tarjomeh-ye Tafsir-e Tabari* [Methodology of translating Tafsir al-Tabari] [Master's thesis, University of Quranic Sciences and Education]. [In Persian]
- Rahimi, H. (2018). Dalayel-e nosakkeh-shenakhti dar radd-e entesab-e tarjomeh-ye Tafsir-e Tabari-ye mowjud be olama-ye Mavara'annahr [Manuscript-based reasons for rejecting the attribution of the existing translation of Tafsir al-Tabari to the scholars of Transoxiana]. *Nameh-ye Farhangestan*, 17(3), 75–92. [In Persian]
- Shahrودي Hashemi, S. M. (2003). *Farhang-e feqh motabeq-e mazhab-e Ahl al-Bayt (a)* [Dictionary of jurisprudence according to the school of Ahl al-Bayt (peace be upon them)]. Institute of the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence on the Schools of Ahl al-Bayt. [In Persian]